

Eisikovits Mihály

Életrajz

Eisikovits Mihály egyedül él Nagybányán egy tömbház kétszobás földszinti lakásában. A nappali berendezésében az egyéni színt a falakon levő családi fényképek adják, melyek között egyaránt vannak régiek és újak. A nyakkendő és ing Eisikovits Mihály ruházatának elmaradhatatlan tartozéka, sőt az apró dolgok eleganciájára is gondot fordít, a kávéscsésze mellől például nem hiányozhat a szalvéta és valami aprósütemény. Ünnepekkor és szombatoként – habár nincs jó viszonyban a hitközségi elnökkel – eljár a zsinagógába, hogy meglegyen a minján, és megtarthassák az imádságot.

Az Eisikovits család – ahogy én azt megtudtam egy Izraelbe került nagybátyámtól, Eisikovits Mósétől, aki már nem él – körülbelül kétszáznegyven évvel ezelőtt Odesszán keresztül került Romániába, annak idején a pogromok elől menekültek át. Három fiútestvér volt, ezek közül az egyiket Heisikovitsnak hívták, nem Eisikovitsnak. Ugyanis Oroszországban volt egy törvény: hogyha valakinek három fia van, az egyiket oda kell adja a hadsereg részére [lásd: kantonisták]. És akkor az apa, hogy megmentse a fiát, megváltoztatta a nevét, eléje tett egy H betűt. A család elég számos volt, és mind molnárok voltak. És merthogy molnárok voltak, a család egyik része a Maros mentén telepedett le, a másik a Küküllő mentén, a harmadik a Szamos mentén. Molnárok voltak, de ugyanakkor vízimalmokat is építettek, mert akkor ez volt a divat.

A harmadik generációnak egy része már gabonakereskedő volt, és egy másik része intellektuel. Tudtommal az egyik dédnagyapám jegyző volt Nagyiklódon, egy másiknak valami hasonló elfoglaltsága volt Balázsfalván, és annak a gyermekei már neves intellektuelek voltak. Köztük volt például Max Eisikovits, aki muzikológus volt, zeneszerző, ő volt például Kolozsvárt annak idején a Magyar Opera megteremtője és a zeneakadémiának az igazgatója.

A kapcsolat szoros volt a családban, úgyhogy mindig tudtak egyik a másikról. Emlékszem nagyapámnak egy unokatestvérére Marosvásárhelyről, akit Heisikovitsnak hívtak. Az öreggel én beszéltem, s mindig kérdezte: „Na, mit csinál Jakab?” Az öregnek három fia volt. Az egyiknek – aki nagyon-nagyon hasonlított apámra, valamivel alacsonyabb volt, de ugyanaz az arc – két lánya és egy fia volt. A fiú, Heisikovits Jóska kikerült Izraelbe körülbelül az 1935-ös években [akkor tehát még Palesztinába], és a Dália kibucnak az alapító csoportjához tartozott [A Dalia kibuc ma is létezik, Haifától 30 kilométerre fekszik. – A szerk.]. Az egyik húga, Julika Izraelben orvosnő, nyugdíjban van, férjhez ment egy [maros]vásárhelyi Frits Bandi nevezetűhöz. A másik lány, Éva Amerikában van, New Jersey-ben, a férje egy Gerson nevezetű gépészmérnök volt, aki már meghalt.

Eisikovits Jakab, a nagyapám az apám részéről, Nagyiklódon született az 1860-as években [Nagyiklód (Nagy-Iklod) – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben 1500 román és magyar lakossal. A trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.]. Nagyiklódon komoly zsidó hitközség volt, a templom olyan nagy volt, mint Szamosújvárt. Biztos lehetett negyven-ötven zsidó család. Volt közöttük földbirtokos, volt fuvaros, volt cipész, volt szabó – sok lány szabóságot űzött. A nagyapám apja jegyző volt. Az izraeli nagybátyám mesélte, hogy

még a mai napig is vannak Nagyiklódon akták, amelyeket saját kezűleg írt – akkor minden bekezdésnél kicifrázott betűket írtak. Akkor nem volt írógép, és aki írni tudott, lehetett jegyző.

A nagyapám egyik testvére Max Eisikovitsnak [Eisikovits Mihály] volt az apja. Ők Balázsfalván laktak, de valahonnan vidékről kerültek oda [Balázsfalva(-Város) közigazgatási státusát tekintve nagyközség volt Alsó-Fehér vm.-ben 1891-ben 1400, 1910-ben és 1920-ban 2200 főnyi, nagyobbrészt román, kisebbrészt magyar lakossal (szolgabírói hivatal, járásbíróság, telekkönyv, adóhivatal székhelye); volt tanítóképzője és főgimnáziuma. A trianoni békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.]. Kereskedő volt, azt hiszem, gabonával kereskedett. Három fia volt. Max Eisikovits egyik bátyja egy nagyon jó orvos volt, egy másik bátyja közgazdász. Az orvost Eisikovits Károlynak hívták, ő Marosvásárhely környékén, Sárpatakon volt körorvos egy időben [Sárpatak 67 km-re van Marosvásárhelytől. – A szerk.]. Később bekerült Marosvásárhelyre, és ő volt Maros megyében a Szanepid [egészségügy] főnöke. Kiment Izraelbe az 1970-es években, Beer Shevába, ott is orvos volt. Az ő fia, Zvi Eisikovits egyetemi tanár, kriminológiát tanít. Állandóan úton van, mert meginvitálják előadásokra a különböző egyetemekre, főleg Amerikába. A felesége szintén egyetemi tanár Haifán. A közgazdász Eisikovits Dezső volt, ez apámnak volt a druszája. Ennek volt egy fia, Hari és egy lánya, aki Auschwitzban maradt. Hari megmenekült, nem tudom, hogyan. Ő Balázsfalván volt [Balázsfalva Dél-Erdélyhez tartozott, amelyre nem vonatkozott a második bécsi döntés, román fennhatóság alatt maradt 1940–1944 között is. – A szerk.]. A háború után átjött Kolozsvárra, befejezte az orvost, majd gyermekorvos volt Kolozsvárt a Mócsok útján levő gyereklinikán. Megnősült, elvett egy román lányt. Hozzám nagyon gyakran járt, amikor én egy rövid ideig Kolozsvárt laktam. Egy lányuk és egy fiuk volt, mindketten Kolozsvárt élnek. A lány, Márta orvosnő. A fiú, Gyuri, ha nem tévedek, gépészmérnök, hallom, hogy aktív a kolozsvári zsidó hitközség kórusában is.

Max Eisikovitsot már említettem, 1908-ban született Balázsfalván. Elmesélnék egy érdekes epizódot, ami megtörtént vele. Miután befejezte a Zeneakadémiát Kolozsváron, hazajött Balázsfalvára. Az apja, az öreg: „Jó, befejezted, és most miből fogsz élni?” „Hát... a zenéből, miből?” „A zenéből nem lehet élni. Menj, iratkozz be, és végezd el a jogot!” Úgyhogy ő dr. Eisikovits, jogot is végzett, de sose praktizált, mindig a zene terén működött. Megjegyzem, a mai napig is találtam – Nagyváradon is, Kolozsváron is – olyan diákokat a konzervatóriumban, akik azt mondják, hogy az ő teóriái szerint tanulnak ma is. De ami a legszebb volt az ő aktivitásában, hogy akkor, amikor Kolozsvárt diákoskodott, lement [Máramaros]Szigetre és környékére, ahol dúsabb volt a zsidó lakosság, és zsidó folklórt gyűjtött, zsidó zenét. Megjegyzem, hogy láttam Elie Wieselnek két filmjét az ő utazásairól, az auschwitzi meg buchenwaldi, majd [máramaros]szigeti, [Máramaros]Sziget környéki látogatásáról és az egész filmet Max Eisikovits által szerzett zene kísérte. Megjelent Amerikában több kiadás az ő dolgozatainak, az ő gyűjtéseinek az alapján. Én is kaptam Amerikából egy füzetet, de egy alkalommal, mikor itt volt a temesvári rabbi, aki neki kollégája volt és barátja – merthogy a második világháború alatt ő zenetanár volt Temesvárt a zsidó líceumban –, én odaadtam neki, annak reményében, hogy visszaküldi. Időközben megbetegedett, meghalt, és nem küldték vissza. És nagyon sajnáltam, de megpróbálom visszaszerezni valamilyen formában.

Max Eisikovits mesélte nekem a következő történetet. Az imasálon [táliton] kívül, amit magadra veszel alkalomadtán, van egy másik, testen hordott zsidó jellegű testtakaró [Kis tálit, azaz tálit kátán, négyszögletes ruhadarab, amely befedi a mellet és a hátat. – A szerk.], amit minden zsidó

köteles hordani. Ez egy vászondarab, amin rojtok csüngnek elől és hátul. A haszid zsidók ezt [azaz a rojtokat] kívül viselik, a modern zsidók beteszik a nadrágjukba. Benne van a zsidó törvényekben, hogy ezt viseld állandóan. Csak éjjel vedd le magadról, amikor lefekszel. Amint megébredtél, elmondod azt az egyetlen imát, amit el szabad mondani egy zsidónak még mosdás előtt, ami így kezdődik: „Majdi áni löfunéchu, meleh háj vukájom” (Mode áni lefánechá, Melech cháj vekájám...) – Isten, köszönöm neked, hogy visszaadtad a szellemet, szóval megébredtetél, és tehetem a mindennapi ténykedésemet, és a veled szembeni szeretetet [„Hálát adok néked, örökké élő Király, hogy fölkeltemkor kegyelemben visszaadtad lelkemet: nagy a mi bizalmunk benned.” Az első idézet haszid-jiddis kiejtés szerint van leírva, a második ugyanaz modern héber kiejtés szerint. – A szerk.]. Ezt elmondod, megmosdasz, fölveszed az inged, az ingre rá ezt a ciciszt [Eisikovits Mihály a tálit kátánra utal, amelyet rendszerint az ing alatt szoktak hordani. Lásd: cicesz. – A szerk.], és felöltöazol. A cicisz tulajdonképpen a sarkaiban levő négy rojt. A rojt nyolc szálból van, és van egy hosszabb, egy kilencedik, amivel átkötöm először hétszer, teszek egy göböt, majd kilencszer, tizenegyszer, tizenháromszor, közöttük egy-egy göbvel. Édesapám is hordott egy időben, a nagyapám viszont okvetlen. Én is hordtam gyermekkoromban gimnazista koromig, tizenegy éves koromig. És azt akartam mesélni, hogy Max Eisikovits, amikor a zsidó folklórt gyűjtötte, elment zsidólakta vidékekre. Eljött Borsára, Técsőre, tudom is én, ezekre a helyekre, ahol mindig volt egy-egy rabbi. Hogy beállítson ő egy zsidó házba, és kérje, hogy azok énekeljenek, ilyesmi nem létezett. El kellett menjen a rabbihoz, meg kellett mondja, hogy miért jött, és kérje, hogy segítse meg, adjon mellé egy tanítványát. Ez, azt hiszem, Visón vagy Borsán volt, hogy a rabbi azt mondja: „Rendben van, de mondja, van magának cicisz?” Erre azt mondta: „Sajnos, nincs.” „Akkor, ha nincs, nincs mit tárgyaljunk.” És elküldte. Akkor elment a faluba, és addig járt, amíg vett magának egy ciciszt. Visszajött a rabbihoz, és akkor kérdi a rabbi, megint: „Én kérdeztem, hogy van cicisz?” „Van!” „Hát akkor más!” És így adott neki egy tanítványát, elmentek a családokhoz, azok már ismerték, mert Visó nem Párizs [Visó – Alsó-Visó, nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 3000, 1910-ben 3900 főnyi, zömmel román, kisebb részben német lakossal; Felső-Visó kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 6400, 1910-ben 9200 főnyi német, román és magyar lakossal, a járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, közigazgatóság és adóhivatal volt a községben; Közép-Visó kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 1333, 1910-ben 1900 főnyi román és német lakossal. – A szerk.]. És ő meghallgatta az énekeiket, jegyezte, plajbásszal, persze, és papírra. Sosem felejttem el, amikor nála voltam – ő már beteg volt –, leült a zongorához, engem odaültetett maga mellé, és ezekből a haszid dalokból, amit ő annak idején gyűjtött, eljátszott nekem, én meg dúdoltam őket. Még most is emlékszem egy ilyen dalra! [Eldúdolta a dallamát.] Különben az egész Eisikovits család muzikális család, akik a zenét szerették általában. Nem voltak idegenek a zsidó zenétől sem, mert a zsidó melódiákban – nem a liturgikus zenére gondolok, bár annak is megvan a varázsa – van valami fülbe mászó.

Tudott dolog, hogy a nagy rabbiknak, főleg a haszid rebbéknél általában megvan az udvaruk és az iskolájuk. Tehát minden rabbinak megvan a maga csoportja, és megvan a maga indulója is. Jobban mondva, az induló kifejezés nem a legtalálób, hanem megvan a maga zenéje. Éspedig sok esetben teljesen szöveg nélkül. De a zenéje olyan, hogy kifejezi a lelkiállapotukat, az érzelmeiket a melódián keresztül. És a rabbi körül csoportosult zsidók, idősebbek, fiatalabbak, gyerekek ismerik ezeket a dolgokat. És énekelik, amikor találkoznak. Leülnek például péntek este a vacsorához, vacsora után énekelnek. Énekelnek Purimkor. Énekelnek húsvétkor [Pészahkor], énekelnek más ünnepnapokon. Énekelnek másoknak az ünnepnapján is, hogyha befogadják őket. És táncoltak is a

zsidók! Az otromba csizmáikkal, a nehézkes kaftánokkal, de ha lelkiekben úgy érezték, hogy mód van táncra perdülni, táncoltak [lásd: haszidizmus]. Sírtak ők eleget, mikor arra voltak kényszerítve! Mert a zsidóság nagyon-nagyon sok esetben az élet periférikus oldalán volt kénytelen élni, odataszították őt. Addig, amíg az otthonukban voltak, Júdeában, az egyik pásztor volt, a másik földműves, a harmadik cipész, a negyedik halász. De amikor őket elűzték, és földönfutóvá lettek, eljöttek új helyekre, nem volt bizalom hozzájuk. Csak azt engedték meg, hogy a falu végén telepedjenek le egy bizonyos ideig. Marhákat, juhokat, kecskéket, bárányokat nem volt, hogy neveljenek, földet nem dolgozhattak meg. Akkor mit csinálhattak mást? Csencseltek. Mert mégis élni kellett, a gyerekek kellett az a tej, ugye. Sokat tudnék mondani, a zsidó nyomorról főleg!

[Apai] Nagypám a Talmud terén biztosan tanult, de hogy hol, azt nem tudom pontosan. A nagyiklódi szeszgyárban dolgozott, a szeszfőzéshez is értett – hisz az is egy szakma volt, a szeszfőzés. Középmagas, bajuszos emberke volt. A bajusza olyan volt, amelyet minden magyar polgár viselt abban az időben, nem volt megpedert. Csizmát is viselt, így, ahogy én nagyjából emlékszem, és csizmanadrágot és olyan mikádó-féle rövid télikabátot, aminek oldalzsebei vannak [A mikádó rövid felső férfikabát volt, talán a pamut festésére használt ún. mikádófestékek miatt hívták így. – A szerk.]. És kalapot viselt.

Úgy 1899 körül meghalt a felesége [azaz Eisikovits Mihály apai nagyanyja]. Róla nem tudok sokat, mivel apám négy éves lehetett, amikor meghalt. Ha nem tévedek, a leánykori neve Fejér volt, és azt hiszem, hogy szászrégeniek voltak. Két testvéréről tudok, egy lányról, Malkáról és egy fiúról, akinek volt két fia, az egyik a sepsiszentgyörgyi textilgyárnak volt a főkönyvelője, a másik meg kikerült Pestre, és a pesti filharmóniának volt a prímhegedűse.

A zsidó hagyományok szerint, ha elhal a feleség, akkor közvetlen a volt feleségnek a lánytestvérét kell elvenni [lásd: levirátus]. Így is történt. Megnősült nagypám másodszorra, és elvette a sógornőjét, Malkát. Azok a gyerekek, akik az apámnál kisebbek voltak, azok Nagyiklódon maradtak. Ketten voltak, Izidor bácsi és még egy lány, Rózsi, akik maradtak. A többiek elkerültek otthonról, az apám például Balázsfalvára, őt a Max Eisikovits apja vette magukhoz.

Zsidó ortodox család volt, úgyhogy respektálták a kóserséget és bizonyos etikai normákat, amelyek kötelezőek a zsidókra nézve, általában. Mert a zsidó előírások száma 613 [A 613 parancsolatot a Tóra tartalmazza. – A szerk.], ezeknek a betartása fantasztikusan nehéz dolog. Mondják is, hogy „nehéz zsidónak lenni!”. Ennek több értelme van, de a fő értelme az, hogy nehéz megtartani a zsidó előírásokat. Az ortodoxok, akik megtartják azokat a normákat, amelyek elementáris kötelességük: ne egyél hústot tejjel, ne vágd te magad az állatot, hanem van arra hivatott valaki stb. Mert miért van sakter? Azért, hogy amikor vágják a marhát, az a marha minél kevesebbet szenvedjen. És ennél fogva, a kése a sakternek a marha nagyságának megfelelően bizonyos hosszúságú kell legyen. Például, nem tudom, huszonkét vagy huszonnégy centi volt, ha egy majorságnak, egy tyúknak a vágására [kellett]. Nagyobb volt a kés egy liba, még nagyobb volt a bornyú vágására – az, azt hiszem, hatvan-hetven centi volt. De azt nem volt szabad nyisztelni! Egy vágással kellett keresztül vágni a gégejét és a légcsöveket. Azonkívül tökéletes kellett legyen, nem volt szabad legyen a legkisebb csorbája se, mert az sért, és fájdalmat okoz. És a zsidó etikai törvényekben mondja azt, hogy „cáár báálé chájim”. Ez azt jelenti, hogy semmi élőlénynek nem szabad fájdalmat okozni. Nem beszélve az emberről. Emlékszem, a késeket időközönként ellenőrizték, a kisebb késeket keresztül húzta a körmén, mert akkor érezte, hogyha van egy

legkisebb csorbulás. Létezik ez az úgynevezett etica iudaica. Hát minden civilizált népnek van etikai törvénye és érzéke, nem? A zsidóknak is van, ennek megfogalmazása a Sulhán Áruh. Az etica iudaicához tartozik több minden, ami szpecifikum, többek között az, hogy nem szabad hústot tejes után enni – vagy fordítva – csak egy bizonyos idő után. Például, amikor tejes ételt eszel, akkor nem tudom pontosan, azt hiszem, ötven perc után lehet hústot enni. Mert a tejet ha iszod, az ötven perc múlva nincs a gyomrodban. Amikor húst eszel, akkor csak hat óra után lehet tejet inni [Hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.]. Nem szabad találkozson a hús a tejjel, mert írva van: „Laj szövasél gödi izim báhléb imaj”. Ez azt jelenti, ne főzd meg a gidót az anyja tejében. [Az eredeti szöveg így hangzik: „Lo tevásél gedi báchálév imo – Laj szövasél gödi báchálév imaj”. Az „izim” kecskéket jelent, ami beleillik ebbe a szövegkörnyezetbe, de nem szerepel az eredetiben. – A szerk.]

Szombaton nem dolgoztak, nagyapám szombaton ment a templomba [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Péntek este gyertyát gyújtottak a házában, volt egy bizonyos vacsora pénteken este, szombaton [sábátkor] az úgynevezett zsidó tradicionális ételeket fogyasztották: tojást hagymával, csólintet, ami nem volt más, mint bab, csak kicsit másképp elkészítve [Tojásos hagyma (cibel vagy ejer-cibel) – kemény tojás villával összetörve, annyi liba- vagy kacsaszírral, hogy kenhető legyen. Egy nagyobb vöröshagymát reszeltek bele, és megsózták, esetleg pirospaprikát is kevertek bele. Lehetett dúsítani maradék kacsá- vagy libamájjal vagy főtt krumplival. – A szerk.]. Általában a zsidó tömegek mind szegények voltak, és így maradt meg a tradicionális zsidó étel. Abból a nyomorult tojásból és hagymából, ami a legolcsóbb volt, a bab, ami a legolcsóbb volt, abból ettek egész héten, csakhogy szombatra hozzátettek egy kis olajat vagy zsiradékot, a csólintbe, ami addig csak babfőzelék volt, ahhoz hozzátettek egy darab marhahúst vagy három-négy – a család nagyságától függ – majorsághúst. Otthon pénteken fonták a kalácsot. Tehát ha csinálták a kenyeret egész hétre, pénteken ugyanabból a kenyértésztából fonták, hogy annak a kalácsnak más formája legyen az ünnep alkalmából. Emlékszem, voltak ilyen tepsifélék is, amit megkentek olajjal, akkor lehintették egy kicsit mákkal, hogy ünnepi hangulatot keltsenek. Akkor aztán minden péntek este és esetleg szombaton az ebédhez is – nem minden család, de aki tehette – volt egy-egy pohár bor is, amit megszenteltek [Szombaton már nem szokás elmondani a borra a sábat szentelő formulát, csak péntek este, de a hozzá tartozó áldást igen. – A szerk.]. Ima volt szombat este, a szombat befejeztével is, és egymásnak kellemes hetet kívántak.

Ami a legjellegzetesebb, és amit alá kell húzni: a zsidó imák évezredekkel ezelőtt voltak megfogalmazva. Mennyire rímel Salamon királynak a könyve, mennyire megvannak a mai költészet törvényeihez szükséges mértékek meg rímek! Tehát akkor, amikor mások még az erdőben éltek, a fákon, ették egymást, ölték egymást, akkor voltak emberek, akik a pásztorság és a földművelés mellett költészettel is foglalkoztak. Sőt, még mielőtt a modern világ a hangjegyeket ismerte volna, a zsidók használtak speciális hangjegyeket, sok-sok évszázadokkal ezelőtt. De nem volt a vonalrendszer, hanem a szavak felett volt egy jel, úgy emlékszem, legalább húsz különböző jel volt. Valamikor én is ismertem őket, tudtam őket, tanultuk az iskolában. A zsidó imák egy másik

jellegzetessége, hogy nem vonatkoznak csak a zsidó népre. Amikor áldást, békét kérnek, akkor az egész világra kérnek

Nagyapám körülbelül 1925-ben halt meg Nagyiklódon, lehetett közel hatvan éves, második felesége, Malka pedig Auschwitzban halt meg.

Apámnak öt testvére volt: Izidor, Rózsi, Ida, Frida és Zseni, a féltestvérei pedig: Bertus, Háni, két ikertestvér, Mendel és Móse, majd Chája – ez életet jelent – és a legkisebb Böske, Bözsi. De a kapcsolat olyan szoros volt a családban, hogy nem volt soha semmi megkülönböztetés a gyerekek között.

Rózsi Bukarestbe ment férjhez egy közismert tisztviselőhöz, akit Perlmutternek hívtak. Bukarestben halt meg, már a második világháború után. Nagyon jó gyermekei voltak. Az egyik gyermeke nemrég halt meg Izraelben. Ida Nagyiklódon ment férjhez egy Fischer nevűhöz, deportálták őket, csak a férje jött vissza, elkerült Székre, ott újra megnősült. Frida is Nagyiklódon ment férjhez, de a férje meghalt még a második világháború előtt. Őt Auschwitzba vitték, és nem jött vissza.

Zseni férje, Rosenfeld Mendel szeszfőző volt az iklódi szeszgyárban. Ez a Rosenfeld Szászrégenből származott. Négyen voltak testvérek, fiúk: Rosenfeld Mendel, Rosenfeld Lajos, Rosenfeld Károly és Rosenfeld József, Pujunak mondtuk mi. Egy lánytestvérük volt, aki férjénél volt Petrozsényben [Petrozsény – nagyközség volt Hunyad vm.-ben, a 20. század első évtizedeiben 12 000 főnyi lakossal. – A szerk.]. Rosenfeld József az anyám egyik testvérét, Jolánt vette feleségül. Rosenfeld Károly Kolozsvárt volt alkalmazva egy vállalatnál, neki hajtási engedélye is volt. Behívták munkaszolgálatra, de ő nem vonult be. Volt egy ismerőse, aki eldugta, de valaki besúgta. Megtalálták – egy pincében volt eldugva –, hadbíróság elé állították, és Kolozsvárt kivégezték. Rosenfeld Mendeléknek három gyermekük volt. A fiú, Rosenfeld Viktor egy nagyon ügyes fiú volt, ő volt a sofőrje Reviczky ezredesnek [lásd: Reviczky Imre] a második világháború alatt. Olvastam a Reviczky Ádám könyvét, amit az apjáról írt, és ott beszél Rosenfeld Viktorról [Reviczky Ádám: „Vesztes háborúk – megnyert csaták”, Budapest, Magvető, Tények és tanúk sorozat, 1985. – A szerk.]. Én a Reviczky fiát, Reviczky Ádámot ismerem személyesen, a könyvéhez kellett neki [Nagy]Bányáról adatok, fényképek, akkor járt nálam egy barátommal. Viktor kikerült Nyugatra, onnan Kanadába, hogy hogyan, arról nem tudok. Én 1948 július-augusztusában jöttem csak haza a hadifogságból, de amikor megtudta, hogy visszajöttem, küldött nekem azonnal száz dollárt. Az egyik lányhúga, Edit, Mucus Auschwitzban maradt. A másik húga, Zsófi Auschwitzból megmenekült, és elkerült Stockholmba. De már legyengülten, és Stockholmban meghalt. Én voltam a sírjánál Stockholmban. Amikor az öcsémnél voltam – ő Stockholmban lakik –, kivitt a zsidó temetőbe. Ott nincsenek sírkövek, nem divat. Egyszinten a földdel van egy betonlap, és a betonlapra van foglalva egy egész kicsi márványlap kicsit megemelve, azon vannak az adatok. Ott láttam Rosenfeld Zsófi nevét és adatait. És ott vannak az Auschwitzból elkerültek, mert Auschwitzból sokan kerültek át Svédországba, a háború után a svédek átvitték őket, de nagyon sokan olyan állapotban voltak, hogy nem bírták.

Az apám egyetlen húga, aki túlélte a második világháborút, Bertuska volt. Merthogy ő Bukarestben volt a nővérénél, megmenekült. A háború után férjhez ment Balázsfalvára, a férje Naftali volt, egy ügyvéd, aki ugyanakkor zenész is volt. Olaszországban tanulta a jogot [Az 1930-as években sok fiatal ment Romániából külföldi egyetemekre – sokan Olaszországba –, tanulni. Romániában az új felsőoktatási törvény rendelkezései nagyon megnehezítették a román egyetemekre való bejutást a

nem román iskolát végeztek számára, emellett pedig az 1930-as évek végén bevezetett egyetemi felvételi rendszer már tartalmazta a numerus clausus elvét. Lásd még: numerus clausus Romániában. Néhány kiemelkedő diáknak a magyar állam finanszírozta a külföldi tanulmányait, ez azonban nem volt általános gyakorlat. – A szerk.], hazakerült, de miután elég jó módon éltek Balázsfalván, a rezsim megváltozása után őket is „chiabur”-nak [kulák románul, lásd: kulákok Romániában] nyilvánították. Mindenüket elkobozták, a szüleinek üzletük volt. És akkor eljöttek Nagybányára, de semmi nélkül, egy-egy bőrönddel. Nagybányán halt meg 1974-ben.

Háni [Hanna] egy szép, okos, helyes lány volt, deportálták Auschwitzba, ahol felszabadult a hűgával, Böskével együtt. De ittak egy kútból, amelyet a németek állítólag megmérgeztek, és mind a ketten meghaltak. Móse (Móric) munkaszolgálatos volt, a feleségét deportálták, de mindketten visszakerültek, és kimentek Izraelbe, Beer Shevában halt meg. Mendel és Chája Auschwitzban halt meg.

Az édesapám, Eisikovits Dezső Nagyiklódon született 1895-ben. Amint említettem, ő Balázsfalván nevelkedett, miután az édesanyja meghalt. Gyerekként én mindig úgy tudtam, hogy apám Max Eisikovitsnak a testvére, mert együtt nőttek fel, együtt voltak azután is, mikor már meglett emberek voltak. Úgy ment szegény apám Balázsfalvára, mint haza, amikor az öregek még léteztek. Apám járt héderbe, és elemi iskolát végzett négy vagy öt évet, aztán négy év középiskolát, mindezt Balázsfalván. Nem érettségizett le, mert ő volt a legnagyobb gyerek, és így befogták a kereskedelembe, a többieket taníttatták.

1914-től szolgált az osztrák-magyar hadseregben [lásd: hadsereg az Osztrák-Magyar Monarchiában], és hadifogságban is volt az oroszoknál. Csak akkor másképp volt, akkor nem voltak lágerekben, hanem kiadták őket a falukba munkára. Azt hiszem, hogy 1918-ban került vissza, nem sokra rá feleségül vette anyámat.

Az anyám apja, Weisz Dávid 1865 körül született, hogy hol, azt nem tudom. A nagyapám apja [azaz az egyik anyai dédapa] cipész volt, és ha nem tévedek, Lengyelországból került át – nagyon sokan jöttek át a pogromok elől. A legidősebb testvére Hil bácsi volt, Weisz Jechil. Talmudista volt, tanult, állandóan tanult. Ő is részese volt a földnek, a birtoknak, amin nagyapám gazdálkodott [lásd: a földművelés szerepe], onnan kapott részesedést, abból élt. Elég szép háza volt Szamosújvárt, ott élt, ott volt a családja, és ott volt három lánya. Szobbnél szebb lányok voltak! Miután a földeket elvették, összezsugorodott egy kicsit a lét, ennél fogva a lányok mind kimentek Amerikába 1927 körül. Akkor kivándorlás volt Amerikába, mentek tömegesen [lásd: kivándorlási hullám Romániából 1919–1923 között]. Három ügyes, szép lány volt, mind a három férjhez ment, mind a hárman vagyonos emberek lettek Amerikában. Volt még egy fiútestvérük is, az Ormányban maradt, ott élt, és megbolondult, mert egy éjjel jött egy árvíz, elvitte a feleségét és a gyermekeit [Ormány – Szolnok-Doboka vm.-ben lévő kisközség volt, Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Nem tudok róla többet. Elszakadt a családtól.

Volt a nagyapámnak még egy öccse, aki egy időben Marosvásárhelyt élt, aztán átköltözött ő is Szamosújvárra. Kereskedő volt, de nagyon balszerencsés, leégett [anyagilag] vagy kétszer, a nagyapám fölsegítette, és megint, aztán abbahagyta a kereskedést, mikor már a gyerekei nagyok voltak. Több gyermeke volt, jobbnál jobb, okosabbnál okosabb gyermekei voltak: Andor, Ilonka, Bella, Béla, Rezsín, két iker fiú, Lipót és Sanyi, és végül Baba. Andor tisztviselő volt Kolozsvárt, egy nagyon snájdig, jó modorú, elegáns úri fiú volt. Kellemes volt, gyakran jött haza, hát szívesen

fogadták a lányok. Ilonka egy szép, mutatós nő volt, egy Schönthal vette el, akitől én a bár micvómra az imasálat kaptam. Ez a Schönthal család egy nagyon gazdag család volt Szamosújvárt. Bella egy nagyon-nagyon ügyes varrónő, szabásznő volt, férjhez ment Kékesre egy gazdálkodóhoz, Salamonnak hívták, földjük volt, juhaik voltak [Kékes 1910-ben 1100 lelkes kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, Trianont követően Romániához került. – A szerk.]. Béla még [a II. világ]háború előtt kiment Izraelbe [akkor még: Palesztina], üvegcsiszoló volt, üvegmegmunkálással foglalkozott. Aztán kiment Kanadába, mikor már Lipót ott volt, hogy együtt legyenek a testvérek, és ott is halt meg. Rezsinke férjhez ment Marosvásárhelyre egy Diamantstein nevezetűhöz. Lipót német szőcs volt. A német szőcsök azok voltak, akik nem kozsókokat [Román nyelvhatásra átvett szó, magyarosan írva a román kiejtést. A 'cojoc' románul bundát, subát jelent. – A szerk.] készítettek, hanem finom női bundákat, melyek nagy méretük ellenére csak három és fél kilósak voltak. Nem tette tönkre „lelea Florică”-nak [Florica néne népiesen, románul] a derekát ezekkel a nehéz bőrökkel, hanem finoman kidolgozott, elegáns bundákat varrt. Egy nagyon-nagyon ügyes és dúsgazdag ember lett. Munkaszolgálatos volt, megmenekült, és elmászkaált innen, látta, hogy nem neki való ez a helyzet. Kikerült Kanadába a második világháború után. Sanyi elhalt még fiatal korában. Baba Auschwitzban halt meg mint lány.

Weisz Dávid nagyapám nagyon gazdag ember volt, de nagyon jó gazdaember. Én voltam a legnagyobb unokája: a legértékesebb, a legdrágább, a legokosabb és a legsikerültebb. Még néha kocsival kivitt engem is a földre, hogy lássak, hogy tanuljak. Földbirtoka volt Nagykíklód mellett, Ormányban. 1920-ban elvették a földeket, adtak helyette máshol, és pénzt is adtak [Ez valószínűleg 1921-ben történt, akkor volt földreform Romániában. – A szerk.]. De a nagyapám nem szerette az ilyen apró földeket, itt három hold, ott hat hold, mindent eladott, és kereskedni kezdett, és pedig marhát exportált. Marhákat vásároltak, hizlaltak, és exportálták Bécsbe és Prágába – volt egy megegyezésük, hogy mennyit kell hetente szállítani. Aztán történt egy krach úgy 1928-1930 körül. Ők egy bankkal dolgoztak, amit úgy hívtak, hogy Banca Mármaros. Mindig bankon keresztül dolgoztak, bankon keresztül fizettek, bankon keresztül inkasszáltak, bankból vették ki a pénzt, amivel a marhákat vásárolták. Ez a bank csődbe ment, és elúszott a vagyonnak nagy része [Az eset kapcsolatban lehet az 1929-es gazdasági világválsággal. – A szerk.]. A szerencséje az volt, hogy közismerten becsületes ember volt, és ezért kaptak előlegbe pénzt a Schenker – vagy Henkel, már nem emlékszem pontosan, minden esetre Bécsben volt – vállalatától, aminek ők szállították a marhákat, s még egy ideig dolgoztak nekik. Azután nagyapám már kisebb kereskedelemmel foglalkozott, bőrökkel, meg nem tudom, mikkkel.

Elmesélnék egy dolgot, ami megtörtént, és érdekes volt számomra, számunkra. Nagyapám, amikor beköltözött Szamosújvárra, kinézett egy házat, ami tetszett neki, és meg akarta venni. A tulajdonos egy örmény volt. Alkudtak. Sokat kért, a nagyapám nem akart neki annyit adni, a végén azt mondta, „Dávid, nem adom el neked – Dávid volt a nagyapám –, nem adom el neked”. Erre a nagyapám elküldte a feleségét. És úgy ment az örményhez, hogy az örmény nem tudta, hogy a nagyapámnak a felesége. Diskuráltak, megalkudtak, és megvette a házat. Ezután a kávéházban találkozik az örmény a nagyapámmal. És mondja, „Na, vedd tudomásul, Dávid, hogy eladtam a házat. De csak egy zsidó asszonynak adtam”. „Igen, kinek adtad?” „Egy Weisz Arankának.” „Igen, nagyon jó, hát az a feleségem...!”

Egy elég nagy, U-alakú ház volt, középen volt a kapu a főbejáráttal. Az egyik részében, a főbejáratától jobbra lakott a nagyapám a családjával – itt hét vagy nyolc szoba volt. A szalonban volt

a zongora, a pálmafa, egy nagy tükör, egy kis rokokószerű asztalka székekkel. A másik részben, a főbejárattól balra, amikor férjhez ment egy-egy lány, ott kapott lakást addig, amíg a következő lány férjhez nem ment, hogy ne első perctől kezdjen főzicskélgni meg mosogatni, hanem fokozatosan. A ház mellett jobboldalt hosszú kert volt. Nagy udvar volt, hátul volt istálló és két raktár. Voltak lovak, volt szekere, voltak ökrök, vagy négy-öt. Kocsi kettő volt, mind a kettő magas, nyitott, támlás üléssel elől és hátul. Nem gumirádlis, mert Szamosújvárt olyan nem volt, hanem vasráf volt a kereken. Volt fékje, a fékcsavarja oldalt volt, bal kéz felől, hogy a kocsisnak az első ülésről keze ügyében legyen, emlékszem, azt csavarni kellett.

Tudtak [a nagyszülők] jiddisül, és megjegyzem, a nagyapám, amikor valamit úgy akart mondani, hogy jól fejezze ki magát, és ne értsék a gyerekek, akkor a feleségével jiddisül beszélt. Ez a nagyapám úgy beszélt például, hogy: „Na accide a fuszeklit!”. A fuszekli harisnyát jelent, a fusz az láb, és a szekli, sekl, zsák [A 'rövid férjharisnya, zokni' jelentésű fuszekli szó használata meglehetősen elterjedt volt még a 20. század közepén is Magyarországon. – A szerk.]. Egy magas, cingár, okos, Talmud-szerető ember volt. Szombaton délután behúzódott az ő szobájába – volt egy irodaféléje is –, és böngészte a könyveit. Borotválkozott, nem volt szakálla, nem volt pájeszlija. Az imaköpenye [tálesz] megvolt, az kötelező volt. Templomba minden péntek este és szombaton járt. Azt nem lehetett megcsinálni, hogy ne menjen Szamosújvárt templomba, kis város, kitagadták volna. Egy közismerten becsületes ember volt, mindenki tisztelte. Nála mindig otthont találtak a szegények, koldusok [lásd: snorrer].

Nagyapám nagy cionista volt, tagja volt a Barisiának, mindig nagyapáméknál volt a gyűlés, jól is érezték magukat, és kellemes volt. Emlékszem, hogy egy olyan kicsi fekete simléderes vörös bársony egyensapkájuk volt arany zsinórral szegélyezve, ez volt az ő uniformis sapkájuk. Amikor összegyűltek, fölvtették ezeket a sapkákat, és elkezdték énekelni azt, ami ma a zsidó állam indulója [a „Hatikvá”-t, az izraeli himnusz]. De magyar szöveggel énekelték és héber szöveggel. A magyar szöveg körülbelül így szól: „Kezet föl az éghez, / ki férfi, ki bátor, / kit meg nem ijeszt a jövő, / hogyha lát. / Hadd zúgja, sikoltsa, / viharzza a tábor / ... / ifjúk esküdalát.” Erre emlékszem, gyermek voltam, öt-hat éves.

A feleségét, tehát a nagyanyámat Weisz Arankának hívták. A leánykori neve Schwartz volt, ő azt hiszem, hogy Bethlenben született, az 1870-es években [Bethlen (Betlen) – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1891-ben 2300 lakossal. – A szerk.]. Vallásos családból származott, volt egy testvére, aki valami rabbiféle volt Bethlenben, több gyermeke volt, akik időközönként eljöttek Szamosújvárra a nagynénihez, illetőleg a nagybácsihoz. Azok mind haszidok voltak, szigorúan betartották az ünnepeket, az előírt törvényeket. És Talmud-tudósok voltak [Az interjúalany ebben a kontextusban valószínűleg Talmud ismerőkre gondol. – A szerk.].

Nagyanyám egy nem túl magas, nem túl elhízott – mert elég fürge volt –, de nem vékonydongájú asszony volt. A családból ez a nagyanyám volt az egyedüli, akinek le volt vágva a haja, és parókát viselt. Úgy emlékszem, hogy parókája mindig volt, de volt, amikor kendő is volt a fején. A zsidóknál, amikor imádkoznak a nők, akkor kendőt vesznek a fejükre. Az öltözködése mindig az alkalomtól függött. Az otthoni öltözete szerény és tiszta volt. De amikor egy [ünnepi] alkalom volt, feltette például a nyakláncát is egy kis aranyórával – az volt a divat annak idején, a másik nagyanyámnak is volt –, a ruhán volt kimondottan ennek egy kis zseb. A férfiaknak általában volt zsebórájuk, de nők is hordtak. Nagyapámnak két órája volt, egy hétköznapi és egy ünnepnap,

ugyanaz a Doxa márka. A hétköznapi egy nagy óra volt, lehetett egy negyedkilós, egy hagymánál nagyobb volt. Nikkel volt, fehér zifferblattal – számlappal –, és a lánc az lehetett maximum ezüstlánc. Ünnepnapi, amikor ment templomba, akkor az aranyórát tette fel. Az aranyórát is ugyanabban a zsebében tartotta, és ugyancsak úgy, a mellény gomblyukán keresztül függött, de ehhez természetesen aranylánc járt.

Ortodox zsidók voltak a városban, Szamosújvár nem volt egy olyan nagy város, hogy neológok is lettek volna. És az ortodoxia nem szakállviselést jelent, hanem azt, hogy bizonyos törvényeket betartottak, jobban mondva, kóser ettek általában, legalábbis otthon, a háznál nem volt más. A nagymamám is főzött, kóser háztartást vezetett, de volt mindig valaki, aki segített. Nagy volt a család! Az ünnepeket okvetlenül megtartották. A szombatot is tartották, és a nagyünnepeket is. Tradíció volt, hogy a család az ő házukban gyűljön össze péntek este vagy ünnepnapi.

Szukotkor sátrat is állítottak. Az udvar jobb oldali sarkában volt egy kőlapokkal kirakott rész, pontosan ott volt a sátor. Ki volt bélelve fehér vászonnal, rendszerint lepedőkkel, fent meg nádfedél volt, amire ki voltak akasztva különböző dísz tárgyak, főleg papírból kivágott dolgok meg bronzozott dió meg alma, amibe szegfűszeg is volt beleszúrva, hogy illatos legyen. Ilyenkor a család itt étkezett.

A szédereste egyszerűen ment, nem volt hosszú: elmondták azt a néhány mondatot, azt a néhány imát, ami az ünnephez kapcsolódik, és azután volt egy vacsora, ami hallal kezdődött, mondjuk, volt egy leves, egy főzelék, egy hús – sült vagy főtt –, és volt édesség. De húsvétkor kenyér nem volt, persze, csak pászka. A vallás szerint olyasmit volt szabad enni, ami nem erjed [azaz nem hámece]. Mert tulajdonképpen minek a szimbóluma a pászka? A zsidók úton voltak állandóan, és akkor vízzel gyúrták össze a lisztet, rátették egy forró kőre, amit a nap sütött, és az így sült pászkat ették. Annak a megemlékezésére eszik azóta a pászkat. Az ortodox családokban ezt betartották. Úgy a nagyapáméknál, mint otthon, nálunk a szédereste a megszabott ceremónia szerint zajlott le. Elmesélték, hogy mit miért kell csinálni, miért esznek tormát s a többi. Nekünk, gyerekeknek, eldugták az afikóment – persze ezt mindig úgy, hogy valaki meg is találja –, és kinek milyen szerencséje volt. De aki megtalálta, az kérhetett valamit, például egy futball-labdát, vagy amit szeretett volna.

A nagyapámnak Purim volt a legnagyobb ünnepe, akkor be is rúgott mindig. Több szobája volt, az egyik szobából a másikba tolóajtók vezettek át. Purimkor meg volt terítve egy hosszú-hosszú asztal, tányérok, mindenkinek volt egy kis fonott kalácsa, de a nagyapámé az óriási volt. Nem kerek volt, hanem ellipszis alakú volt. Akkor mindenki tudta, hogy Weisz Dávidnál Purim ünnepe van, és jöttek. Természetesen jelmezben jöttek, mert ez volt a Purimnak a jellegzetessége. Sose felejttem el, egyszer egy Frenkel Feri nevezetű nagyon szép zsidó fiú megkapta a szomszédában lakó román tiszt uniformisát, csinált egy szép bajuszt, s román uniformisban beállított. Érdekes volt. Frenkel Feri egy cionista vezető volt, ő foglalkozott a fiatalokkal. És akkor jöttek a maszkok, egyszerű papondekliből, és jöttek a különböző irányzatokat – haszid, nem haszid – megjelenítő gyerekek, akik mondtak egy-egy mondatot – a nagyobbak azok hosszabb szöveget mondtak –, és kérték a lóvét. Kaptak mindig. Voltak, akik csak egy kicsit kicicomázták magukat, de nem volt maszkjuk. Vacsorakor mindenkinek tálaltak. Ilyenkor töltött káposzta volt [Ebben természetesen nem sertéshús volt, hanem füstölt libamellet daráltak össze marhahússal. – A szerk.] vagy sült. Nagy ünnep volt a Purim. S akkor a nagyapám elmondott egy bizonyos imát, amelyben megköszöni

Istennek, hogy a földből nekünk kenyeret teremtett: „Baruch Átá Adonáj Elohénu Melech Háolám hámojci lechem min háárec” [Ez a szombati barhesz fölött mondott áldás. – A szerk.]. Amikor ezt elmondta, levágott a kenyérből szeleteket, és mindenkinek adott egy-egy szelet megáldott kenyeret. De hát az nem volt elég, ezért volt mindenkinek külön egy kis kalácsa. A Purim arról nevezetes, hogy jólét tükröződik a zsidó házakban. Akkor a barátoknak szokás küldeni ajándékot a különböző süteményfajtákból [sláchmónesz]. Csináltak hat-nyolc-tízféle tésztát [süteményt], és ezt küldték egy tálcán, mindenféléből vagy három-négyet: puszedliből kevesebbet, habcsókból többet. De nem csak zsidóknak, hanem a barátoknak, úgy szól a törvény [„Lerééhu” – valóban azt jelenti, hogy „barátjának”, de ez a hagyományos kontextusban általában zsidó embert jelent. A micvá, azaz a vallási kötelezettség ebben az esetben is zsidó emberre vonatkozik. Az ünnephez kötődő szegények megsegítése azonban zsidókra és nem zsidókra egyaránt vonatkozik. Továbbá ez a gesztus jó alkalom volt a zsidó közösségeknek arra, hogy nem zsidó környezetük iránti baráti szándékukat és lojalitásukat kifejezzék, de a törvény azt nem írja elő, hogy kötelező lenne. – A szerk.].

Nagyapám 1935-ben halt meg Szamosújváron. A nagyanyám Auschwitzban halt meg.

A legidősebb gyerekük Adolf bácsi volt, utána jött az anyám, azután Károly, Lóra, Rezsi, Jolán és Bözsi. Adolf és Károly kereskedő volt, együtt dolgoztak az apjukkal. Adolfnak a felesége Farkas Pepi volt, és három lányuk volt: Mucus, Aliz és Évike. Aliz Izraelben talán még él, a másik kettő Auschwitzban tűnt el, a szülőkkel együtt. Károly meghalt körülbelül 1934-1935-ben, neki nem volt családja. Lóra férjét Sámson Jenőnek hívták, egy nagyon jó gazda volt, földjük volt Apahidán, ott volt az egész családja, gazdálkodtak, földműveléssel foglalkoztak, és azt hiszem, hogy őnekik szintén voltak juhaik [Apahida – Kolozs vm.-ben lévő kisközség volt, 1910-ben 1500 főnyi lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Aztán bejöttek Kolozsvárra, Kolozsvárról voltak Auschwitzba elvive. A férjével és a kisebbik fiával megpróbáltak átszökni Romániába Tordán keresztül, de pechük volt, elfogták őket a magyar csendőrök. Úgy összeverték őket, hogy szekérrel vitték vissza Kolozsvárra félig holtan. Már akkor a deportálás volt, betették a vagonba, és már szinte nem is érkeztek élve Auschwitzba. Két fiuk volt, a kicsi, Slomi meghalt Auschwitzban, a másik, Elek kikerült Izraelbe, és halász volt a Tibériáson, ő még él.

Rezsi férjhez ment Farkas Hermanhoz, aki Pepi néninek volt az öccse, és tébécés volt. Meghalt a férje előbb, azután meghalt Rezsi is tüdőbajban, 1939-ben körülbelül. Maradt két gyerek, Tibi és Károly. Rettegen (Dés mellett) születtek a gyerekek. Mind a két gyerek a [nagy]váradai árvaházba került, mert már olyan helyzet volt, hogy nagyanyám leromlott gazdaságilag, apám szintén, nem volt más megoldás, és volt egy távoli rokonunk [Nagy]Váradon, aki elintézte, és a két gyereket bevitték az árvaházba. Énnkem 1942-ben volt alkalmam velük utoljára találkozni, mert mint munkaszolgálatost elvittek Pestre dolgozni. Tudniillik itt voltunk egy ideig Nagybányán akkor, és az itteni utászzászlóalj kért egy csoport munkaszolgálatost, lehattunk negyvenen-ötvenen, hogy Pestről berakjunk nem tudom, hány vagon bakancsot a központi raktárból, ami ide jött, Nagybányára a katonaság részére. De [Nagy]Váradon kellett várni néhány órát a pesti vonatra, és én megkértem az őr, engedje meg, hogy elmenjek, megkeressem őket. Azt mondta: „Jó, én elengedem magát. De ne adja az Isten, hogy késsen!” Megígértem, hogy nem kések. Elmentem, nagy nehezen megtudtam, hogy hol van az árvaház, és megtaláltam a két gyereket. Akkor még nem tudtam, hogy deportálás lesz. Akkor még nem volt szó erről. Ez 1942-ben volt, a nagyobbik lehetett harmadik osztályos, és a kicsi talán első osztályos. Onnan kivitték Auschwitzba, és végük

volt.

A Jolán férje Rosenfeld József volt, Rosenfeld Mendelnek, a szeszfőzőnek az öccse, aki gépész volt, de az autóvezetéshez is értett. Kolozsváron laktak, nem voltak gyerekeik. Józsi bácsi kikerült Ukrajnába munkaszolgálatra, majdnem ötven éves volt, amikor elvitték. Onnan félholtan jött vissza, legmagasabb fokú inválidusként [rokkantként] került haza. Tudniillik a zsidókat egy időben küldték az aknamezőkre is. Ő is egy ilyen csoportban volt, de nem középén, mert aki a középén volt, abból cafatok maradtak. Ő oldalt volt, a fél része megbénult, kapott egy némaságot, a hallása is megsérült, és sánta lett, bottal járt. De visszakerült a véletlen folytán. Aztán meghalt 1950 körül, Kolozsváron van eltemetve, a zsidó temetőben vajon? Van egy imakönyvem, amit visszahozott a munkaszolgálatból. A felesége adta neki, amikor behívták, és azt írta az első lapra: „Ha Istenhez fohászkodol, jusson az eszedbe: van egy asszony, akinek mindég te vagy az eszében. Emlékl, sok szeretettel, Jolán. 1943. július 19.” A felesége, Jolán az egyetlen a testvérek közül, aki megmenekült. Nem tudnám pontosan megmondani, hogy hogy és mint, valahogy kiszöktették a kolozsvári gettóból, és elbújtatták. 1993-94-ben halt meg, ő is a kolozsvári zsidó temetőben van eltemetve.

Bözszi férjhez ment egy Krémer Dezső nevű, nagysármási születésű gabonakereskedőhöz [Nagysármás – 1910-ben 2100 lelkes, Kolozs vm.-i kisközség volt. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Ők Kolozsvárt laktak, két gyerekük volt, egy fiúcska, Andris és egy kislány. Deportáláskor a nagyobbik lehetett olyan öt éves, és a leányka másfél-két éves. Az egész család Auschwitzban halt meg.

Édesanyám Ormányban született, 1900-ban. Négy elemije és polgárij a [lásd: polgári iskola] volt, Szamosújváron járt iskolába, ő hamarabb is jött be a városba, mint a szülei, egy nagybátyjánál lakott, mert ott csak lányok voltak. A szüleim Szamosújvárt ismerkedtek meg, apám, amikor katona volt az osztrák-magyar hadseregben, Szamosújvárt volt [Föltehetően a Magyar kir. Honvédségnél szolgált az apa. Lásd: hadsereg az Osztrák-Magyar Monarchiában. – A szerk.]. A megboldogult nagyapám, az anyám apja, akkor Szamosújvárt élt már. Ismerték az Eisikovits családot Nagyiklódról, úgyhogy amikor bekerült apám Szamosújvárra, akkor már nem volt idegen. Így került a Weisz családhoz, ott megismerkedett az egyik lánnyal, a legnagyobbikkal, megboldogult anyámmal, és aztán itt vagyok én. Körülbelül 1919-ben házasodtak össze. Az esküvőről nem meséltek, de biztos volt vallásos esküvőjük [lásd: házasság, esküvői szertartás], akkor nem létezett másképp, és annak idején a nagyapám anyagilag elég jól állt.

Anyám szép asszony volt, és egy nagyon-nagyon jámbor lélek, nagyon jó háziasszony. Részt vett a zsidó cionista szervezetben, benne volt a szamosújvári WIZO-csoportnak a vezetőségében. Azon kívül nálunk otthon az 1920-1930-as években volt egy kék-fehér persely, a KKL [Keren Kajemet Lejiszrael] persely. És a szüleim mindig, alkalom adtán, tettek oda egy összeget. Ezekből a pénzekből annak idején, még amikor nem létezett a zsidó állam, vásároltak [Palesztinában] földeket, főleg az erdészetet fejlesztették, mert tudták, hogy ez kell legyen az első akció, ami a földeket megjavíthatja, és ami időbe telik.

Az Aviva és Barisia cionista szervezeteken kívül, amelyek a felnőtteknek volt a szervezetei, voltak más szervezetek is. Például a Habonim, amely egy szociáldemokrata ifjúsági szervezet volt, ennek én is tagja voltam mint gyerek. Azt vallotta, hogy meg kell teremteni a zsidó államot, és a rendszer az egy szociáldemokrata rendszer kell legyen. A fő tevékenysége a cionizmus terjesztése volt, hogy

egy zsidó államot kell feltétlenül visszaállítani, mint ahogy volt valamikor, hogy ne legyenek a zsidók a szétszóratásban kitéve egyik és másik kénye-kedvének, ne legyenek mindig a bűnbakok. Mint ahogy egy vers is mondja [Lehetséges, hogy Haim Nahman Bialik, jiddisül, majd héberül író költő (Volhínia /Oroszország/, 1873 – Tel-Aviv, 1934) egy versének a refrénje. Eisikovits Mihálynak voltak magyarra fordított Bialik-versei, amelyeket akkor olvasott, amikor Marosvásárhelyen élt. Valószínűleg onnan maradt meg az emlékezetében. – A szerk.]: „Háború volt, éhség volt, pestis, / én okoztam ezt is, azt is.” Tehát mindig valakire ujjal kellett mutatni: ezek az okai a nyomorúságoknak, azért nincsen jólét, mert a zsidók kiszipolyozzák a véreket. Voltak előadások, megjelentek havilapok vagy hetilapok, volt Kolozsvárt az „Új Kelet”, volt a „Múlt és Jövő” – ennek, emlékszem, a fedőlapján rózsaszín alapon fekete litográfia volt, valami keleti motívum és két vagy három pálmafa. Rendezvények voltak minden Hanukakor, Purimkor. Különösen a Purimok, azok nagyon szépek voltak.

Anyám csak akkor hordott kendőt [tálesz], amikor a templomba ment nagy ritkán, mondjuk, a nagyünnepekkor. Apám öltözködése nagyon rendezett volt, de nem volt egy dzsentrí-típus, távolról sem. Nagyon elegáns ingei voltak, sokszor loptam is tőle inget, és mikor meglátta, kérdezte: „Hát honnan van ez az ing?” Ő tudta, hogy honnan. Ő tanította meg engem nyakkendőt kötni. Lehettem tizennégy és fél, tizenöt éves. Szegény megboldogult apámhoz nagyon-nagyon sok szép emlék fűz, mert példát tudott adni.

Az esküvő után [az anyai] nagyapám apámat is bevette az üzletbe. A fiai, Adolf és Károly is együtt dolgoztak vele, de legjobban apámat szerette a nagyapám. Apám elég ügyes ember volt és richtig [precíz]. A marhákat rendszerint a szeszyárok mellett tartották – én is voltam Nagyiklódon, voltam Szamosújvárt, voltam Vasasszentgotthárdon [Ma Sucutard, Szamosújvártól 26 km-re dél-keleti irányban. – A szerk.], ahova elment apám, néha elvitt engem is –, mert ott volt bráha – őrlött kukorica, ami megmarad, miután kifőzik a szeszt –, azt adták a marháknak, nagyon hizlalt. Még melegen folyt be a jászlabba, a marhák szívesen ették. Minden marha felett volt egy nagy darab só fölakasztva, mert a marhák nyalták a sót, ették a bráhát, és természetes, akkor itták a vizet is. Annak idején koleszterin nem létezett [mint probléma]: minél nagyobb legyen, minél súlyosabb. Van olyan fényképem, ahonnan kitűnik, hogy volt ezer kilón felüli ökör. Ezerötven kiló volt, emlékszem, szegény apám mondta.

Miután már tönkrement a nagyapám, apám társult egy Teleki Samu nevezetűvel, és folytatták a marhakereskedést. A pénznek a nagy részét Teleki fedezte, de apám volt a szakértő. Ez a Teleki valamikor Herskovits volt, aztán nem tudom, melyik Telekivel volt valami problémája, és azt mondta: „Megállj, megmutatom magának, leszek én is Teleki!” És így lett ő is Teleki. Így hallottam én. Nagy földbirtokos volt. Arról volt híres, hogy nagy filantróp volt. Ünnepeken elsősorban az alkalmazottaknak húst – disznóhúst –, lisztet, cukrot, olajat, zsírt készített elő, és aztán a város szegényeinek is adott. Három fia volt – elvitték mind a hármát munkaszolgálatra, Ukrajnába – és három lánya. Az egyik fia, Teleki Jenő volt apám lelki jó barátja. Az ő fiát, aki nagyon-nagyon jó bőrgyógyász Râmnicu Vâlceán [Város Romániában. – A szerk.], azt a nagyapja után Samunak hívják, vele tartom a kapcsolatot én is.

Az öcsém, Eisikovits Jenő 1921-ben született Szamosújváron. Befejezett négy gimnáziumot, négy középiskolát, és azon kívül héderben tanult. Azután ő is kénytelen volt dolgozni. És dolgozott annál a vállalatnál, ahol én is voltam egy nagyon rövid ideig, ahol vasszerkezeteket, apró gépezeteket

javítottak, forgalmaztak. Körülbelül tizenhét éves korától huszonegy éves koráig. Aztán 1942-ben munkaszolgálatos lett. Mint munkaszolgálatos kikerült Csehorszáig, onnan átkerült Németországba. A háború után alkalmazásba került a Jointnál. 1945-ben hazajött, és megtudta, hogy a barátnője, egy szamosújvári Fischer lány, Fischer Baba Auschwitzból Svédországba került. Akkor mindjárt hagyott csapot-papot, és elment Svédországba. Ott találkoztak, és összeházasodtak. Az öcsém szakképesítette magát, egy gablont- [nem nemesféméből készült ékszer] meg bizsugyártó vállalatnál dolgozott, különböző rozsdamenetes fémeket stancliztak – préseltek –, színezték és különböző csecsebecséket csináltak. Értékelték is az öcsémet, de aztán önállósította magát, nemcsak csinálták, hanem el is adták ezeket a dolgokat Énekel a stockholmi zsinagóga zenekarában, megjegyzem, hogy Max Eisikovits zenéje alapján is adnak elő zsinagogális darabokat. Lemezeik is megjelentek, ott megvan a felszerelés, gazdag hitközség van Stockholmban. Két gyermeke van, 1950 körül születhettek. Az egyik, David, egyetemi tanár, és pedig vallástudományt tanít Stockholmban. Neki van egy húga, Mary, aki pszichológus, ő, azt hiszem, Malmöben lakik.

A húgom, Hermina 1927-ben született, zsidó neve Chájá. Szamosújvárt végzett négy polgárit magyar nyelven, azután vitték Auschwitzba. Amikor hazajött, férjhez ment. Ha én itthon vagyok, tanítatom tovább, mert nagyon jól tanult. A férje, Léb Móse Mauriciu gazdálkodó volt, Nagyiklódon volt birtoka az apjának, örökölt vagy hetven hold földet. 1951-ben mentek ki Izraelbe. Akkor el kellett menjen, mert chiaburnak [kuláknak] minősítették, és azokat, akiknek földbirtoka volt, üldözték [lásd: kulákok Romániában]. A húgom egy szállodában dolgozott Haifán, valamit az adminisztrációban. Két lánya van, Miriám – ő még Romániában született, nagyon kicsi volt, amikor elmentek – és Gila. Gilának három gyermeke van, az egyik tiszt a hadseregben, a másik tiszt a rendőrségen, a harmadik még tanul, Izraelben, persze. A húgom 2001-ben halt meg, a férje még él, de nagyon öreg, lehet vagy nyolcvanhat-nyolcvanhét éves.

Én, Eisikovits Mihály, Szamosújvárt születtem 1920. január 11-én egy ortodox zsidó családban. Én négyéves koromban már tudtam azokat az imákat, amiket reggel mondani szokás megébredés után. Szamosújvárt végeztem az első négy elemi a román nyelvű zsidó iskolában. Tanultam jiddisül és egyéb olyan anyagot, amit fokozatosan tanítottak, kezdve a legelementárisabb dolgoktól. Délelőtt jártunk a tanítóhoz – Izrael bácsinak hívták –, aki román volt. Hét elemi volt a zsidó iskola, én befejeztem négy elemi, azután beiratkoztam a Petru Maior gimnáziumba. Ott lenyomtam egy néhány évet, de nehezen, mert volt egy Sigheartău nevezetű tanár, aki nem nagyon kedvelte a zsidókat, sőt. Nekem, például, azt mondta, hogy „Cum te cheamă? [’Hogy hívnak?’] „Eițico... – nem tudta kiolvasni pontosan a nevemet –, Eițico..., măi, Ițic îi mai simplu, hai, Ițic la hartă!” [’Eițico..., te, Icik, könnyebb, na, gyere, Icik, ki a táblához!’] Azt akartam mondani ezzel kapcsolatosan, hogy nem vagyok az egyedüli zsidó, aki nem bírta ki a szamosújvári román gimnáziumot. Olyan volt a hangulat. Maga az igazgató, egy Precup nevezetű, ő se nagyon kamelte a zsidókat. Ahogy valami pénz kellett, mindjárt a zsidókat küldte haza, hogy hozzák a tandíjikat, mert akkor tandíjjal tanultunk. És a tandíjat ők állapították meg a jövedelemhez viszonyítva. A zsidóknak pedig mindig kell legyen pénzük, még a bőrük alatt is kell legyen pénz – ugye ez volt a fölfogás –, úgyhogy mindig erős, nehéz tandíjakat róttak ránk. A többi gyereknek is kellett, mindenkinek kellett tandíjat fizetni, de volt, akinek valamilyen más formában, megtalálták a módját. Különösen a falusi gyerekek nagyon keveset, ők inkább hoztak élelmiszert az internátusba, krumplit, hagymát, ezt-azt. Tudom, hogy egy része így fizette le a tandíjat. Mi meg másképp...

A nagyszülőkhöz, Nagyiklódra gyakran mentünk [A „nagyszülők” praktikusán az apa rokonait – testvéreit – jelenti, ui. az apai nagymama 1899-ben, a nagyapa 1925-ben meghalt, de Nagyiklódon élt a nagyapa második felesége és az apa számos féltestvére a családjával. – A szerk.]. Például amikor kikaptuk az iskolai vakációt, mindjárt Nagyiklódra mentünk. Ott le lehetett venni a cipőt, és lehetett járni mezítláb. És el lehetett menni egészen a Szamos-partig, és lehetett lopni napraforgót, lehetett lopni kukoricát, és ott sütöttük, és úgy jöttünk haza, mint az ördögök, [szénnel] összekelve. A testvéremmel voltam és az iklódi unokatestvéreimmel is, és voltak ott román fiúk is a szomszédságban, akikkel jóban voltunk. Iklód fel volt osztva két részre: Nagyiklód és Kisiklód. Nagyiklódon voltak a románok, Kisiklódon voltak a magyarok. Kisiklód a Szamosnak a jobb oldalán van, egy lejtőn, nagyon jó gyümölcstermő vidék. Nagyiklód lapályon van, ott hosszú, nagy dinnyeültetvények voltak. A legfinomabb dinnyék [Nagy]Iklódon voltak! Hát, voltunk a dinnyésben is. Mert az egyik nagybátyámnak, Rosenfeld Mendelnek is volt dinnyeültetvénye – szegény megboldogult apám is nagyon értett a dinnyéhez. Ez a nagybátyám nagyon szerette a galambokat. A háza előtt egy olyan galambdúcot csinált, amely másfél emeletnek felelt meg. Százával voltak a galambjai. Mikor kijött, hogy etesse a galambokat, egy lavórban vitte ki a kukoricát, és akkor rárohantak a galambok. Értett hozzá, mert különítette őket, voltak tojók, és tudta a fajtaikat. Mintha most is látnám! Gyerek voltam, öt éves, hét éves.

Apám megkövetelte tőlünk, hogy rendesek legyünk. Hogy reggel, amikor felkelünk, derékig mosdjunk meg, a cipőnket mi kellett takarítsuk. Volt egy lány a házban, román cseléd lány. Lehettem harmadikos gimnazista, talán már nagyobb is voltam [tehát 13-14 éves], nem tudom megmondani pontosan, dolgotat csináltam otthon, és azt mondtam a lánynak: „Lenuță, adă-mi un pahar cu apă.” [‘Lenuță, adj egy pohár vizet.’] Apám a másik szobában volt, meghallotta. Fölállt, és azt mondta: „Lenuță, vezi de treabă, vezi de treabă! Că dacă domnișorului-i sete, știe unde-i apa, știe unde-i ulica, n-are decât să bea apă!” [‘Lenuță, törődj a dolgoddal, törődj a dolgoddal! Mert ha a fiatalúr szomjas, tudja, hol a víz, tudja, hol a bögre, igyon!’] És hozzám jött: „Ide figyelj – magyarul –, ne halljam többet, hogy te kiszolgáltatod magad!” Meg aztán, mielőtt kimentünk, és már fel voltunk öltözve, én le kellett kefélnem az öcsémnek a kabátját, az öcsém az enyémet, és akkor jött, megnézett: „Hogy néztek ki? Na lássam. És a cipőd? Hát a sarka?”

Ez nem dicsekvés, mert csak azt akarom mondani, hogy hogy nézett ki egy zsidó család, hogy milyen korrektség, milyen becsületesség, milyen respektus volt az emberek iránt. Például nekünk, gyerekeknek, iskolába vinni egyebet, mint egy kis zsíros kenyeret, rajta egy-két szelet retekkel, nem volt szabad. Hogy tésztát [süteményt] vigyünk, szó se lehetett róla! Ha anyum csinált valami tésztát, azt otthon kellett megenni. „Addig, amíg vannak gyerekek, akiknek még kenyerük sincsen, addig az én gyermekem ott, előtte tésztát ne egyen!” Például arra is emlékszem, szegény megboldogult apám arra tanított: „Ha egy náladnál idősebb valakivel találkozol, meghajtod a fejedet, és ha ő nyújt neked kezet, akkor nyújtasz te.” Nem hogy te, kölyök, kezet nyújtasz egy idősebb embernek, mint manapság. Van egy kölyök, egy nagy úrnak a fia, most fejezte be az egyetemet, jön hozzám, és kezet nyújt. Nem tudják ezek, [hogy mi az illem,] nincs honnan [megtanulja].

Két zsinagóga volt Szamosújváron: egy nagy zsinagóga, és volt egy kisebb, ott volt az iskola is, amit Talmud-Tórának neveztek. Volt egy főrabbi, de élt még egy rabbi a városban, aki Lengyelországból a pogromok miatt menekült el. Úgy is hívták, „a kolomeai rabbi” [Ma Kolomija Ukrajnához tartozik, az említett periódus az I. világháború előtti 78,5 ezer km² területű Galíciára

vonatkozik, ahol lengyel és rutén etnikum lakott (1910). A népszámlálásokban a zsidók lengyeleknek, illetve ukránoknak vannak feltüntetve. A tartományban 871,9 ezer zsidó élt, a lakosság 10,9%-a. A kelet-galíciai (Drohobycz, Kolomea, Sambor, Stanisław, Stryj, Tarnów, Tarnopol) tartományok 76,2%-a zsidó. (<http://terkepek.adatbank.transindex.ro/>. Lásd még: Galícia)]. Támogatta őt mindenki, mert idős ember volt. Egy haszid rabbi volt – haszidon a szigorú vallás betartását értem. A megjelenése, az öltözetke is egész más volt. Szakállas, pájészos volt, hosszú kaftánt viselt, de nem volt fekete, hanem halvány kék, rajta rózsákkal – ez volt különben a lengyelországi rabbik öltözetke. Kalapban nem láttam, hanem hordta azt a kicsi sapkát [kipát], amit minden vallásos ember visel, és azon kívül viselt egy nyestprémes sapkát [lásd: strájmli], ami a zsidó haszidoknál szokás. Megvolt az ő udvara, a saját hívei, külön imaháza volt. Pontosan nem tudnám megmondani, de lehet, hogy a hívei is részben Lengyelországból kerültek el. Mert annyi pogrom volt! Többet nem tudok róluk, a nyáron volt itt az öcsém, tőle hallottam, hogy lányai is voltak ennek a kolomeai rabbinak, de én őket sem ismertem.

Szamosújvárt ünnepeltem én a tizenharmadik évemet, a bár micvót, a nagytemplomban. Hogy zajlik le egy ilyen ünnepség? Elsősorban ilyenkor fölhívják a fiatalat a bimára a tömeg elé, és a rabbi bejelenti, hogy mától kezdve ez és ez a fiatal átlép a felnőttek korába, és mond egy logoszt [beszédet] jiddisül – van, ahol magyarul vagy románul –, ami arra készíti, hogy öntudatra és kötelességérzetre ébresszen. És akkor neked is mint fiatalembernek fel kell készülnöd. Van egy ilyenszerű szózatod, ahol elsősorban meg kell köszönd a szüleidnek, hogy felneveltek, meg kell köszönd a tanítóidnak, hogy tanítottak. Akkor fölhívják, és előtted felolvassák a heti perikópának [lásd: szidrá] egy részét. A Tóra fel van osztva ötvennégy részre, minden hétre jut egy szakasz, és a törvény az, hogy a szakasznak az első részét egy kohanita jelenlétében kell fölolvasni, a második részét egy levita jelenlétében, és a harmad, negyed, ötöd és hatodik részét egy-egy zsidó embernek a jelenlétében. Ilyenkor ezek elmondanak egy áldást, majd az, aki vezeti az egész imádkozást, felolvassa a megfelelő részt. (Nem az illetők olvastak fel, azok csak egy áldást mondtak előtte, merthogy nem mindenki tudott volna olvasni.) [Az általános szokás az, hogy a felhívottak nemcsak imádkoznak, de fel is olvasnak. Az első rész felolvasásához egy kohént (kohanitát) hívnak fel, a második részhez egy lévit (levitát), a többihez jiszráélt, azaz olyan zsidót, aki sem kohanita, sem levita. Összesen hét embert hívnak fel. – A szerk.] Ezen a szombaton te vagy az első zsidó, akinek felolvassák a zsidónak járó részt [A bár micvókat általában fel szokták készíteni az adott heti szakaszból, és ezt elvileg el tudják olvasni. Továbbá az általános szokás az, hogy máftirnak, vagyis utolsónak hívják fel a bár micvó fiút, és ő olvassa fel a háftárát, és van, ahol a tórai részt is. Ez azért terjedt el így, mert előfordul, hogy a bár micvó 13. születésnapja előtti szombaton szeretnék megtartani az ünnepséget, amikor nem is hívhatnák még fel a többi részhez, azokat ugyanis mindenképpen felnőtt (vagyis 13. évüket betöltött) férfiaknak kell felolvasni, akik a közösség teljes jogú tagjai. Ugyanakkor lehetséges, hogy Eisikovits Mihály közösségében mások voltak a szokások. – A szerk.]. Azután meginvitálják az ott levőket egy terembe, ahol különféle italokat szolgálnak fel a felnőtteknek, édességeket a gyerekeknek. Aztán otthon, szűkebb körben a család, a barátok folytatják az ünneplést. És ettől fogva van neked is tefilined, amit a homlokodra és a bal karodra – hogy a szíveddel szemben legyen – rögzítesz ima közben. Azonkívül kapsz egy imasálat, ez nem volt kötelező, de akinek tehették, a szülők vettek. Én kaptam egy Schönthal nevezetű jó ismerősünktől. Gyermekkorában az övé volt, gyerekei nem voltak, ő pedig már felnőtt ember volt, és akkor a felnőtteknek nagyobb imasáluk volt. Ma már egyes modern felnőttek egész gallérszerű, kicsi imasálat használnak, de az nem imasál [Valójában az imasál kifejezés csak ezekre

értendő, és ortodox körökben ezt nem tekintik megfelelőnek. A hagyományos tálit elnevezése inkább imalepel, ugyanis az valóban csaknem teljesen elfedi a felsőtestet. – A szerk.].

Időközben az én szüleim, akik valamikor elég jól álltak anyagiak szempontjából, elszegényedtek. Ezt én is megéreztem, tizenöt éves koromban már én is dolgoztam. Volt Szamosújvárt egy vasas, akinek az árulás mellett volt műhelye is, ahol varrógépeket, bicikliket és ehhez hasonlókat javítottak – ott dolgoztam, különösen a szünidőben. Kerestem valamicskét, ami jól fogott annak idején. Azután ez is megment [tönkrement anyagilag], és akkor elkerültem Marosvásárhelyre. Ott alkalmazásban voltam egy Diamantstein és Társa nevű cégnél, és akkor a saját lábamon éltem. Ez a vállalat egy nagy vas- és építőanyag-lerakat volt. Én a könyvelőséghez kerültem, mert hát mégiscsak kézben tudtam tartani egy plajbászt. Elég az hozzá, hogy én ott voltam, igyekeztem, és bizonyították, hogy meg vannak velem elégedve.

Marosvásárhelyt híresek voltak az iparosok. Emlékszem, volt egy Oroszlán nevezetű, akinek bádogosműhelye volt, akkor volt egy másik, egy Brambir, volt egy Goth nevezetű, aki vízvezeték-szerelő volt. Mindegyiknek megvolt a zsebórája: aranyóra láncsal. Vasárnap nagyon elegánsan jelentek meg, elmentek esetleg a templomba, és templom után volt a „zóna”. Így nevezték azt, hogy elmentek a vendéglőbe, és ilyen apróságokat ettek, mondjuk, mint marhamáj hagymásan, és ittak hozzá egy üveg sert. Ez volt a passziójuk. Ez híres volt az olyan iparosok körében, akik adtak magukra valamit – nem a zugiparosok meg tákolók körében. Voltak Marosvásárhelyt szép vendéglők, egyik volt a Surlott Grádics, ahova jártak [Egykor a Klastrom utca, ma Mihai Viteazul 3. szám alatti épület. A város polgársága rangos helynek tartotta a zsindeellyel fedett kiskocsmát, amely nevét a mindennap tisztára sikált küszöbéről kapta. Megfordult itt Molter Károly és irodalompartoló baráti társasága, de itt töltött egy emlékezetes éjszakát 1915 júliusában Ady Endre és felesége, Boncza Berta is (Marosvásárhelyi Útikalauz, Impress, 2000, az adatokat Fodor Sándor gyűjtötte).], akkor volt a Mészáros köz, ez a mészárosok szövetségének volt egy vendéglője, híres volt arról, hogy ott nagyon jól lehetett étkezni [A mészárosok ipartársulata a főtér (Rózsák tere) és az Iskola utcát összekötő belsősegen a „Mészárosok legelője” helyét 1897-ben részben beépíttette, s létrehozta a Mészáros közt. A köz tér felőli részén 1888-ban építették székházukat újbarokk stílusban, a köz hosszában pedig lakóházakat és műhelyépületeket emeltek. Az egyemeletes székház (Rózsák tere 13.) földszintjének bal oldali részén megnyitották a nagyközönség részére a Nagymészárszék néven friss húst árusító közös üzletüket, amely az 1948-as államosításig működött. A közelben lehetett az a vendéglő is, amelyről Eisikovits Mihály beszél. – A szerk.].

Időközben egy nagyon jó körbe kerültem, ahol egy progresszív eszme dominált. Én akkor kölyök voltam és kezdő, de a rokonaim révén, a marosvásárhelyi Eisikovitsék révén a bizalmukat megnyertem, és csupa szem és fül voltam. Volt egy Fuchs Simon nevezetű zsidó köztük, aki a Révész könyvtárnak volt a vezetője. Egy Révész nevű zsidó embernek volt könyvkereskedése, és ez mellett fenntartott egy könyvtárat is, mely [Maros]Vásárhely legjobban felszerelt könyvtára volt. Ő egy autodidakta volt, egy roppant jó eszű ember. Emlékszem, mikor először elmentem a könyvtárba, hát kértem tőle ezt és ezt. Nem, kivetetett más könyveket, és azt mondta: „Na, ezt olvasd!” Az első könyv, amit adott nekem, az Egon Erwin Kisch könyve volt, a „Tilos a bemenet” [Egon Erwin Kisch (1885–1948) – német nyelven író cseh publicista, író riporter, aki tudósítóként beutazta a világot. – A szerk.]. Ezt nem tudom elfelejteni. És ez a Fuchs Simi megnősült. A nagy [munkásmozgalmi] ünnepek előtt, mondjuk, május elseje előtt vagy két nappal lesittezték őket, nem tudom, melyik börtönben, hogy nehogy valami mozgás vagy ehhez hasonló dolog történjen,

de utána már ki is engedték. Ott megismerkedett egy lánnyal. Az a lány, Simon Magda egy marosvásárhelyi bankárnak volt a lánya, de a lány kommunista volt. Amikor Simon, a bankár megtudta, hogy a lánya férjhez megy ehhez a Fuchshoz, kitagadta a családból, mert hát ő kapitalista, ez meg kommunistaféle volt, nem lehetett közös nevezőre hozni a dolgokat. És Simon Magda elfogadta a sorsát. Én voltam náluk otthon, egy szerény kis lakásban, két szoba, konyhában laktak. Simi tehát a Révész könyvtárban volt, Magda meg otthon varrt. És miket varrt? Összeszedte a gyárakból meg nem tudom, honnan a [rongy]maradékokat, és abból gyermekruhákat kreált. És ezeket adták el. Azt mondták: „Akármilyen nehéz az élet, a szülők a gyermekre mindig fognak költeni.” Úgyhogy ezt csinálták ők, ebből éltek.

Ebben a körben nagyon sokat tanultam világnézeti értelemben, láttam a zsidóknak a sorsát, tájékoztattak. A hitlerizmusról, a sztálinizmusról is beszéltek, de utólag rájöttem, hogy a sztálinizmus rejtettebb volt, arról nem tudtak mindent. Mert Hitler [azt mondta]: „Megölöm, tönkreteszem őket! Attól függ a német nép jövője, hogy a zsidók nem lesznek!”, meg ehhez hasonló, tehát ez [a gyűlölet] nyílt volt. A sztálinista propaganda meg az volt, hogy „Gyertek, mert mi megmenekítünk benneteket”. Én hallgattam egy szombat délután a szovjet rádión sugárzott jiddis nyelvű kulturális adást, ott azt hangoztatta a bemondó: „Zsidók, vegyétek tudomásul, hogy megjön a Messiás, de nem a halott Messiás, hanem a vörös Messiás!” Tehát természetes, hogy akár magyar légy vagy francia vagy akárki, és az egyik azt mondja, hogy megöllek, a másik azt mondja, hogy megmentelek, nem kell ideológus légy, hanem ahhoz méssz, aki azt mondja, hogy megmentelek. Akik Oroszországba menekültek, nem tudták a sztálinizmus pozícióját a zsidókkal szemben. Ők azt vették tudomásul, amit ezek kikürtöltek. Akik átmenekültek, azokat lágererekbe tették, és nagyon-nagyon sokan soha nem jöttek onnan vissza. Dacára, hogy nem úgy mentek a zsidók Oroszországba, mint ellenségek.

Marosvásárhelyt voltam 1937-től 1941-ig, amikor bevonultam munkaszolgálatra. 1941 szeptemberében kellett bevonuljak. Véletlenül kaptam szeptemberre a behívót, mert az egész társaság, amelyik 1920-ban született, októberre kapta. A vállalatom, ahol dolgoztam, le kellett építsen egy zsidót, mert az volt a törvény, hogy minden hónapban ki kell tenni egy zsidót, és helyette föl kell venni egy nem zsidót [A zsidótörvényeket 1941. március 26-27-én terjesztették ki az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés értelmében Romániához csatolt Észak-Erdélyre, amelyet az ún. második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án csatoltak vissza Magyarországhoz. 1941 szeptemberében a magyar törvényhozás már a harmadik zsidótörvényt is elfogadta. Az Eisikovits Mihály említette „törvény” valószínűleg a zsidótörvények helyi értelmezése alapján született helyi rendelet volt. – A szerk.]. Körülbelül júliusban kaptam a behívót, már tudtam, és a vállalatnál is tudták, hogy be kell vonuljak. Tehát, ha én szeptemberben úgymint be kellett vonuljak, akkor már augusztusra szabad voltam, és hazakerültem Szamosújvárra a szüleimhez.

Az öcsémet besorozták 1942 elején abba a menetszázadba, amit kivittek Ukrajnába. Ebben benne voltak Telekiék, Lajterék, Blum... Nagyon sok becsületes magyar is volt. És ott volt az öcsém is. Az őrmester egy Kristóf Karcsi nevezetű volt, aki apámat nagyon tisztelte, szerette, és apu is ismerte Kristóf Karcsit. Őneki civilben valamilyen, az apáméval rokon elfoglaltsága volt, azt hiszem, hogy mészáros volt. Mindenesetre mikor ott volt, és látta, hogy az öcsém is benne van a csoportban, megfogta az öcsémet: „Na, gyere csak ide! Tűnj el, menj haza, és otthon ne mozogj sehová se!” És Kristóf Karcsi tudtával menekült ő meg.

Apám addig folytatta a marhakereskedést, amíg bejöttek a magyarok [Az 1940-ben kezdődő ún. „magyar időkre” utal itt Eisikovits Mihály. – A szerk.]. A magyarok elvették az engedélyeket a zsidóktól. Zsidó nem lehetett se iparos, se kereskedő, se ügyvéd [a különböző zsidótörvények miatt]. Majd 1942 elején szegény apámat is bevitték munkaszolgálatra. Holott nem lett volna szükséges, de olyan emberek is voltak Szamosújvárt, hogy benyomták. Én egyszer találkoztam apámmal mint munkaszolgálatos, itt, Nagybányán, majd később Békáson [Románul Becas, Székelyudvarhelytől 30 km-re, északi irányban. – A szerk.]. Olyan dolgokat csináltattak velük! És csak azért, hogy elvigyék hazulról, hogy ne legyenek otthon. Például Nagybányán mi volt az elfoglaltságuk: kivitték őket a patakra, és mindenki két kővel kellett jöjjön vagy öt kilométert. Voltak, tudom is én, kétszázan. Két kővel, mert a nagybányai laktanya fel volt építve, de nem volt bent sem vezeték, sem víz. Az utakról nem is beszélek, ha esett az eső, akkor bokáig volt a sár. Tehát, hogy az utat feltöltsék, ezt csinálták ezekkel az öregekkel, ilyen értelmetlen dolgokat! Fasizmus volt, gyűlölet.

Amikor Békáson voltam, egy alkalommal megérkezik egy idősebb emberekből álló munkásszázad. Hát ki volt ott? Szegény apám. És érdekes volt, hogy ugyanabban a faluban voltak elszállásolva, ahol mi. Mivel a határ mentén volt, kivitték onnan a románokat mind, úgyhogy a falu üres volt. A falu egyik részén mi, a másik részén az apámnak a százada volt. Tehát, azt akarom mondani, hogy ott is a szolgálatvezető Kristóf Karcsi volt. Dacára annak, hogy restrikció volt, Kristóf Karcsi jött utánam, megfogott, átvitt, és így találkoztam szegény apámmal. Az meg mindig úgy csinálta, hogy mindig volt egy fél vagy negyed kenyere, valószínűleg nem ette meg, hogy nekem adja. Sosem felejttem el, ott állandóan káposzta volt, s egyszer azt mondta apám, nyugodjék: „Te, ha innen kiszabadulok, én káposztát sose fogok ültetni, legfeljebb egy kis részbe, töltött káposztának, de különben nem!”

Egy jó néhány hónap után aztán hazaengedték mint öreget, de már elég gyenge volt. Miután hazakerült, eléggé nyomorban éltek, mert semmilyen lehetőséget nem adtak meg a zsidóknak akkor, végül kitették apámékat a lakásunkból is. Mi Szamosújvárt egy elég jó lakásban laktunk – három nagy szoba, konyha, fürdőszoba –, és udvarunk is volt. 1942-ben, mikor bejöttek a katonák, akkor hozzánk az udvarba bejött vagy hat motorbiciklis ilyen oldalkocsival, behozták a felszereléseiket. És eljött az egyik tiszt, hogy lássa, hogy és mint vannak a katonák elhelyezve. Szegény apám kijön a lakásból, látja a tiszt urat, szóváltás, és apám meginvitálja, jöjjön be a házba. Mert így gondolta normálisnak. Ez bejön, nézi: „Phí, de jó lakás, milyen jó volna ez tiszt konyhának!” Apám nem szólt egy szót se. Három napra rá kaptak egy felhívást, hogy két napon belül hagyják el a lakást. Erre apám elment az akkori polgármesterhez: „Uram, itt vagyok, ez meg ez, én is voltam az osztrák-magyar hadseregben, voltam hadifogoly is stb., stb.” „Igen, na akkor nem két nap, hanem három nap.” És kaptak egy szoba-konyhás lakást, kicsi előszobával.

Soha nem kaptuk vissza a lakásunkat. Az öcsém visszajött, de ő kiment Svédországba, ahol mai napig is él, én pedig meg csak 1948 végén jöttem vissza. Mikor odamentem, a lakás el volt adva, habár azt apám vette. De volt egy nagy hiba, és pedig: apám egy barátjától vette, egy Király nevezetű örménytől. Minden ki volt fizetve, nem igyekeztek szerződést írni, akkor a szó több volt, mint a szerződés. S aztán egy idő után nem csináltak zsidónak kebelezéseket. Amikor valaki vásárol egy házat, normális körülmények között elmegy a közjegyzőhöz, megcsinálja az átírást, majd ennek alapján nyilvántartásba veszik a kebelező hivatalnál, hogy a bizonyos cím alatti lakásnak ki az új tulajdonosa, tehát az új névre kebelezik be. A románok se kebeleztek be zsidónak,

amikor már olyan szelek fújtak, amikor már a hitleri szellemet vették át egyesek [Eisikovits Mihály a vasgárdistákra utal. – A szerk.], és aztán a magyarok természetes, hogy nem csinálták. A magyarok ideje alatt nem vehettek még kenyeret se! Nem vehettek cipőtalpat se! A zsidónak olyan restriktói voltak helyenként, hogy csak mondjuk, 11-től 1 óráig járhatott ki a házból. Ha elkaptak valakit 1 óra után, rendőrség, és Kistarcsára vitték vagy más hasonló táborba [Magyarországon már a német megszállás előtt is működött néhány internálótábor a politikai foglyok, a menekültek, az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók stb. számára. A leghírhedtebbek a csörgői, a garanyi (mindkettő Zemplén vm. visszacsatolt területén), a kistarcsai, a nagykanizsai és a ricsei (Zemplén vm.) tábor volt. Lásd még: kistarcsai internálótábor. – A szerk.]. A szamosújvári zsidóknak az volt még a szerencsájük, hogy Szamosújvár egy kisebb város volt, a vidékieket nagyon jól ismerték, és a parasztok hoztak még valami ételt eladásra vagy hitelbe. Különben hivatalosan nem utaltak ki. Tudom is én, ha hivatalosan jegyre fél kiló cukor volt a fejadag, a zsidó nem kapott csak tíz dekát. Tehát ilyen törvények voltak.

Azután 1944. március-áprilisban elvitték az egész családot a szamosújvári gettóba. A gettózással kapcsolatosan föl akarom hívni a figyelmet a következőkre: ha valaki figyelte azokat a csoportokat, amelyeket a gettókba tereltek, túlnyomó része öregember volt, öregasszonyok voltak, fiatalasszonyok gyerekekkel. Hiányzott a 20 és 45 év közötti férfi korosztály. Miért? Mert ezeket már az 1940-es évek kezdetétől elvitték munkaszolgálatra. Nem volt, aki fölláadjon, aki visszapofozzon egy német katonát, habár akkor azonnal lelövik. Elvitték a zsidókat, de nem érezték, és senki sem éreztette velük, hogy tulajdonképpen ez egy megszervezett dolog volt, és idejében gondoskodtak, hogy ne legyen zsidó erő esetleg. A szamosújvári gettó tulajdonképpen a városon kívüli téglagyárban volt, ott benyomták őket a téglaszáritókba. Az úgy néz ki, hogy fa oszlopokon, körülbelül olyan két, két és fél méter távolságon vannak oszlopok. Ezen van egy keresztgerenda, és arra egy tető építve, hogy a kirakott téglákat csak a szél és a meleg érintse, és az eső semmi esetre se. Most ide, ezekbe a helyekbe rakták be a szamosújvári zsidókat [Csaknem 1600 zsidót gyűjtöttek itt össze, 400 főt a szomszédos falvakból. – A szerk.].

Annyit mondhatok még, hogy amikor a gettósítás volt, a szamosújvári polgárok a nagyzsínagógából kihurcolták a Tóra-tekerceket az útra, összetépdelték, és disznóürüléket dobtak rá. A haszidok imaházát meg, azt hiszem, felgyújtották, talán benne is égtek páran.

Azt akarom megjegyezni, hogy azért voltak emberek, akik nagyon szépen viselkedtek annak idején, amikor a zsidóknak restriktói voltak, amikor a gettózás volt. Hoztak még valami ételfélét, túrót, tojást. A húgom mesélte például – aki ott volt –, hogy egy Roman Ioan nevezetű, szamosújvárnémeti [Románul: Mintiu Gherlii, Szamosújvártól kb. 3 km-re. – A szerk.] ember eljött a vagonig, és azt mondta apámnak: „Dezső, hadd itt a lányodat nálam, én garantálom, hogy mire visszajöttök, minden rendben lesz.” Hát, szegény apám annak idején nem tudta, nem tételezték fel, hogy ilyesmi is létezik a huszadik században, s azt mondta, „Köszönöm neked, de együtt akarunk maradni. Akárhol vagyunk”. Voltak ilyen emberek is, akik kitették magukat a veszélynek. Mert ha észrevette volna a csendőr, hogy ő ott forog, akkor biztos megfogta volna, és felnyomta volna a vagonba.

Április végén átvitték őket Kolozsvárra, Kolozsváron mindjárt bevagonírozták, és az egész családot Auschwitzba vitték [Braham szerint a szamosújvári gettó lakóit május 18-án szállították át Kolozsvárra (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn

International Inc., é. n. /1988/). Kolozsváron hat alkalommal volt vagonírozás: május 25-én, 29-én, 31-én, valamint június 2-án, 8-án és 9-én. – A szerk.].

Auschwitzban volt egy nagyon érdekes dolog. Egy nagyon érdekes, rendkívülien érdekes dolog. Az anyám – nyugodjék – a húgommal volt együtt. A húgom lehetett tizenöt éves [Eisikovits Mihály húga 1927-ben született. – A szerk.], de fejlett volt, úgyhogy azt sugalmazták nekik, mondja, hogy tizenhét éves, mert akkor munkára osztják be. Aki tizenhét éven aluli volt, azt a gyermekcsoportba tették, vagyis kivégezték. Tehát így anyámmal maradt a húgom. Egy alkalommal a húgom megbetegedett. Szegény megboldogult anyám nagyon el volt keseredve, mert tudta, hogy akik megbetegednek, és fölfedezik, azoknak biztos halált jelent. Munka után az anyám kijött a barakkból, az egyik szélén megállt, és nagyon sírt. Hát jön arra egy német fogoly [Eisikovits Mihály következetesen német foglyot mond, habár egy osztrák illetőről van szó. – A szerk.] – mert voltak például német kommunista foglyok is –, aki átjárt egyik lágerből a másikba, és látja anyámat sírni. Azt mondja németül: „Warum weinen Sie?” Mért sír? Erre az anyám mondja: „Nincs okom a sírásra?” A német azt mondja neki: „Hát, ne sírjon, mert azzal nem javít magán, ellenkezőleg, s a többi, s a többi.” És ezzel a német a ládikójával továbbmegy. Ez egy politikai fogoly volt, aki osztrák lévén, Auschwitzba került. De ezeknek előnyeik voltak. Elsősorban különböző karbantartó csoportokban voltak, ő például a villanszerkezetet verifikálhatta [ellenőrizte]. Mire visszajött, ugyancsak ott találta az anyámat. Megállt, és azt mondja anyámnak: „Ne sírjon, nincs értelme. Különben hova valósi maga?” „Hát, én romániai vagyok.” „Romániai, de hova valósi?” Mondja az anyám, hogy szamosújvári. Erre a német azt mondja az anyámnak: „Szamosújvári? Nekem ott van egy nagyon jó barátom.” „Ki az?” – kérdi az anyám. „Egy Eisikovits Dezső nevezetű.” Erre anyám fölnéz: „Hát, az az én férjem!” Erre azt mondja az orvos – mert ez egy állatorvos volt: „Mondja, hölgyem, a maga férjének nem volt egy téglaszínű bőr zsakéja [zsakettje]?” Ez egy mellényféle, ami elől bőr, az ujjai és a háta kötött. És tényleg, megboldogult apámnak volt egy ilyen zsakéja, négy zsebe volt, alul kettő és felül kettő, szarvasbőr volt az eleje, gombokkal, és az ujjja kötött. Nem volt túl vastag, de nagyon finom volt. Ő ezzel bizonyította, hogy igenis ismerte apámat. És mikor azt mondta, hogy van Szamosújvárt egy Eisikovits Dezső nevezetű barátja, akkor anyámnak, szegénynek, képzelem, hogy még a lélegzete is elállt egy pillanatra. Azt mondja anyám: „De igen.” „Én vagyok az az állatorvos, aki Eisikovits Dezsőtől vette át a marhákat a Henkel cég részére.” A Henkel vagy Schenkel cég, nem tudom pontosan, mindenesetre Bécsben aktivált, annak idején ennek a cégnek szállították a marhákat, és ő volt az állatorvosa, aki átvette a marhákat, egészségügyi szempontból ellenőrizte. Kérdi: „És hol a férje?” „Nem tudom, elválasztottak.” Akkor mondta meg az anyám, hogy a lánya beteg, és meg van hűlve. Akkor a német elment, és amikor visszajött, hozott valami ászpirint, egy darab szalonnát és kenyeret. Ők kaptak csomagot hazulról, a németeknek meg volt engedve. És azzal az ászpirinnal, azzal a szalonnával a húgom felerősödött, megmenekült. Ezt nekem a húgom mesélte el.

Apámat főbe lőtték Auschwitzban. Mikor egy táborkiürítés volt, és máshová vitték őket, apám lehetett akkor közel ötven éves, legyengült, nem bírta azt az iramot, és elesett. Abban a percben, hogy elesett, az SS tarkón lőtte. Ezt szemtanúktól tudom, többek között egy nagyiklódi Léb Samutól, a volt sógoromnak a bátyjától, aki apám mellett volt, és aki hazakerült, de betegen, egy idő után meghalt, Nagyiklódon van eltemetve.

Én szeptemberben [1941] bevonultam, és elkerültem Nagybányára, mert itt volt a munkaszolgálatosoknak a zászlóalja. Innen rövid idő után elkerültünk különböző munkákra

Kolozsvár mellé, Szamosfalvára [Szamosfalva (románul Someșeni) csaknem egybeépült már Kolozsvár északkeleti részével. – A szerk.]. Onnan jártunk be gyalog Kolozsvárra minden reggel öt órakor, ott voltunk egész estig, este vissza. Egy gimnázium udvarán vágtuk a kőlemezeket. Mert Kolozsvárt a rendőrség épületének a fala nem vakolt, hanem kőlapokkal van kirakva – ezeket mi vágtuk. Ez tartott egy ideig, onnan meg elvitték a századunkat Békásra, közel a román határhoz. A [román] határig nem volt telefon, kábelt kellett lerakni, és az út szélén kábellerakáshoz sáncot kellett ásni. Nagyon nehéz munka volt, mert le kellett ásni hatvan centi mélyre, és többnyire köveket kellett szétzúzni. Békásról átvittek Monosfaluba, a Déda-szeretfalvi vasútépítésre [Dédától észak-nyugati irányba fekszik Szeretfalva, a két helység közötti távolság 45 km. – A szerk.]. Annak idején, amikor a magyarok átvették [Észak-]Erdélyt [a második bécsi döntést követően, 1940-ben], akkor Dédától Marosvásárhelyig nem volt vasút [Dédától dél-nyugati irányba fekszik Marosvásárhely, 56 km a távolság a két helység között. – A szerk.], mert a [székely]kocsárdi [ma románul Războieni] rész Romániához tartozott, így Beszterce mellől Dédáig csak autóval lehetett menni. És akkor kellett ezt a vasutat megépíteni, ahol elég nehéz körülmények között dolgoztunk tizenkét-tizenhárom órát, hidegben is.

A századparancsnokunk egy Mordényi Kálmán nevezetű volt, aki a váci börtönnek volt az igazgatója civilben. Most, hogy háború volt, ő is be volt híva, és nagyon nagy szigorral próbált bennünket vezetni. Mordényinek a helyettese egy Alsópátyi nevezetű hadnagy volt, aki 1942. január elsején ittas állapotban sorakozót rendelt. Amikor a sorakozóban voltunk, látta, hogy nekem van egy nyaksálam. „Mi ez?“, megfogta, és letépte: „Magyar honvéd nem visel nyaksálat!” És a másik percben – óriási keze volt, és nagy bőrkesztyűje – orron vágott úgy, hogy mindjárt előntött a vér, és két első fogam megmozdult.

Miután itt dolgoztunk körülbelül egy évet, áthelyezték a századunkat Sepsibükszádra, Sepsiszentgyörgy mellé [32 km-re van Sepsiszentgyörgytől]. Ott volt Erdély legnagyobb kőbányája. Még most is megvan, de most másképpen dolgoznak, most gépesített. Annak idején úgy volt, hogy a követ megfűrták, felrobbantották, aztán mi vasrudakkal szétfeszítettük, lehoztuk talicskával egy placra, ahol egy öt kilós kalapáccsal vertük körülbelül tányér nagyságúra, és aztán egy egykilós kalapáccsal kb. tojás nagyságúra aprítottuk, hogy vasútépítésre alkalmas legyen. Ez a Mordényi Kálmán olyan normákat szabott meg nekünk, amit nem tudtunk semmiképpen megcsinálni. Sőt, mellettünk a közeli falvakból jöttek be dolgozni emberek, akik éveken keresztül ezt csinálták, tehát megvolt a praxisuk, és azok egy köbmétert tudtak egy nap alatt kitermelni. Tőlünk Mordényi Kálmán két köbmétert követelt, sőt, kimérni és még be is talicskázni a vagonba! Nem lehetett megcsinálni. Akkor tizenöt-tizenhat órát dolgoztunk. Aztán megtette azt is Mordényi Kálmán, hogy addig nem adott nekünk ételt reggel – azt az úgynevezett kávé meg azt a darab negyed kenyeret –, amíg a normának egy része nem volt meg. És csak akkor kaptuk meg az első ételadagot. Az lehetett egy darab kenyér, egy adag marmaládé és ez a lötty. Aztán, hogy szaporája legyen a munkának, és sötétben is tudjunk dolgozni, hozott karbidlámpákat. De nem ilyen kézi karbidlámpát, hanem akkorákat, mint egy-egy hordó. Addig nem volt bevonulás, amíg nem volt meg a norma. De nem lehetett dolgozni. Úgyhogy ütöttük a követ, hogy higgyék azt, hogy mi dolgozunk, de effektív nem lehetett dolgozni, embertelenség volt a követelés. Aztán rájött ő is később, hogy humbug az egész, és nem lehet ilyesmit kérni, és akkor valahogy normalizálódott a helyzet, úgyhogy egy nap alatt el tudtunk intézni egy köbmétert, és be is tudtuk rakni. Saját civil ruhánkban voltunk, az egyenruha el volt tiltva, csak azt a katonasapkát viseltük, de le volt véve

róla a [honvéd] embléma [lásd: munkaszolgálat (musz)].

Sepsibükszádból kikerültünk aztán vonattal Jugoszláviába, de közben a munkaszolgálatos csoportokat már hozták visszafele, és Somborban [Magyarul Zombor, Bács-Bodrog vm., jelenleg Szerbiához tartozik – A szerk.] leszállítottak. Ott tartottak két hétig, mindenféle semmi-munkákat végeztek velünk, csak hogy foglalkoztassanak, utcákat takarítottunk, ilyesmiket.

Aztán 1943 őszén visszakerültünk megint Nagybányára, innen meg kivittek a volt cseh területre. Gyalog jöttünk el Máramarosszigetig erdei utakon, itt keltünk át a Tiszán. Először Aknaszlatinán voltunk, ahogy átlépünk a Tiszán, ott van Aknaszlatina, most Ukrajnához tartozik. Ott sín lerakása-berakása volt a dolgunk. Rengeteg volt a baleset, mert hát óriási síneket kellett betenni a vagonokba. Nem tudom, honnan hozták ezeket a síneket, át kellett ezeket rakni autókról vagonokba vagy egyik vagonról a másikba, és elküldték Németországba.

Onnan aztán elkerültünk közel a lengyel határhoz, már nem is tudom pontosan, milyen városkába. Ott összeszedtek bennünket, és irány Ukrajna. Ez már 1943 végén volt. Úgyhogy 1944 elején mi már Ukrajnában voltunk, és elkerültünk Sumszk, Sepetovka, Dubno, ezen a vonalon. Itt útépítés, erdőkitermelés és ehhez hasonló dolgok voltak, erre kényszerítettek. Kellott a hadseregnek az utat építeni, mert egy-egy helyen az utakat lebombázták, és azokat rendbe kellett hozni. De nagyon nehéz volt, két oknál fogva: nem voltunk kellően fel sem öltözve, és nem kaptuk kellő élelmiszert sem. Akinek sikerült valami krumplit venni a falusiaktól egy-egy tűért vagy valamiért, az még bírta.

A különböző ilyen és hasonló munkák után egy alkalommal szétverték bennünket az ukrán partizánok, és szétszóródtunk. Körülbelül olyan kétszáznegyvenen lehetünk, de amikor szétszóródtunk, akkor másodmagammal voltam. És bujdosunk, mert azt se tudtuk, hogy hol vagyunk. Nem mertünk mélyen bemenni az erdőbe, mert elvesztünk volna, úgy mentünk az erdőben, hogy lássuk az utat, ne távolodjunk el nagyon. Mindenesetre Csehország felé [vagyis nyugati irányba] mentünk. És lassacskán összeverődünk. Egy alkalommal látunk a távolból két embert jönni. Az egyik támogatta a másikat. Mikor közelebb jöttek, hát felismertük őket, hogy a mi századunkból valók. Egy másik alkalommal, néhány nap után, a távolból látunk két embert jönni két lóval. Mikor közeledtek, azokat is felismertük, hogy a mieink. Az egyik kocsis volt, kivette a hámból a lovakat, és ezzel vitték a hátizsákjaikat. Úgyhogy összeverődünk, haton vagy heten voltunk a volt századunkból. Nagyon kellett vigyáznunk, hogy kivel jövünk kapcsolatba, mert voltak ukrán partizánok, akik nem szerették se a németeket, se az oroszokat, és zsidóellenesek is voltak. Tudtuk ezt, és bujdosunk. De nem lehetett állandóan kinn lenni, mert hideg volt, különösen éjjel nagy hideg volt. Tél volt, nagy volt a hó. És akkor hogy tájékozódunk? Mert amikor fehér a hó, és minden fehér, nagyon nehéz tájékozódni. Megvártuk, amíg egy kicsit besötétedik, mert akkor még meggyújtottak egy-egy lámpát a házakban, és amikor meggyújtották, akkor abba az irányba mentünk. Előfordult, hogy volt egy-egy patak is, amit nem tudtunk előre, de azon is keresztülmentünk, vagy addig mentünk, amíg találtunk egy-egy pallót vagy valamit. És a házak irányába mentünk.

Elmondok egy esetet, több ilyen eset is volt. Én valahogy jobban megtanultam oroszul, mint a többiek, volt nyelvérzékem. Mondom a többieknek, várjatok itt, egy bizonyos távolságban, és én elmegyek a házig. A házat rendszeresen úgy néztük ki, hogy ne a falu közepén legyen, hanem a szélén. Elmentem a házhoz. Kopogtatok az ablakon, egyszerre csak egy arc jelenik meg, és kérdi, hogy „Kto tam?” – ki van ott. Én erre azt mondtam, hogy „Dobrije ljugej” – jó emberek. És

mindjárt mondtam, hogy aludni szeretnék. Egy öregember volt, és ahogy én ezzel az öreggel beszéltem az ablakon keresztül, kinyílt a ház ajtaja, és valaki elszaladt. Az öreg: „Nem lehet itt, partizán...” „Mindegy, aludni akarok!” Akkor kijött, és mondom, nem vagyok egyedül, és megígértem neki, hogy mi hajnalban elmegyünk. Intek, bementünk a házba, az öreg kiment, és hozott két nagy köteg szalmát, letette a földre, és azonnal el is aludtunk. Én is. Egyszerre csak jön az öreg, és [éjszaka valamikor] felébreszt. Mikor felébredtem, világosság volt. Mondja nekem, hogy meggyújtották a mellettünk levő házat. De én olyan fáradt voltam, esküszöm, hogy azt mondtam, nem tudok felkelni, amíg nem ég alattam a szalma, én innen nem mozdulok. Visszafeküdtem, és elaludtam. Reggel korán megébredtünk. Kiment az öreg, hozott egy cipót és egy fekete cserépben fehér tejet. Széttéptük a cipót, elosztottuk, ittuk a tejet, amíg elfogyasztottuk. Eközben az öreg lánya szépen leszállt a kemencéjükről – mert az oroszoknál a kemence úgy volt megépítve, hogy egy része fekhelyet is képezett. Addig őt nem láttuk, de ebből föltételeztük, hogy az ember, aki este elszaladt a házból, az öregnek a lányánál volt. És elindultunk. Így forogtunk néhány napig, este mindig hasonló szálláson aludtunk.

Egy alkalommal bementünk egy helyre, kértük, hogy a lovakat is lássák el. Mire felkeltünk reggel, a lovak már nem voltak meg. Látták a háziak, hogy nincs nekünk szükségünk lovakra. Na most már, így járva az erdőben, egyszerre csak rábukkantunk – vagy ők is megláttak – magyar határvadászokra. „Kik maguk?” „Munkaszolgálatosok vagyunk.” „És mit keresnek itt?” „Hát, a századunkat szétverték...” s elmondtuk a mesét. „Na, jöjjenek velünk!” Elmentünk velük, volt nekik egy laktanyaféljük, amelyet fából, gerendákból építettek. Annak a vezetője, illetőleg a főnöke egy sváb tekerő volt, egy hadnagy: „Zsidók? Az anyjuk úristenit! Na, különíteni őket!” Különtettek. Aztán később a katonák hoztak valami laskafélét, ízes laskát [lekváros tésztát] vagy ehhez hasonlót, fene tudja, s azt adtak nekünk. Reggel viszont föltettek egy vicinális [helyi érdekű] vonatra, egy platformra, s elvittek egy állomásig, ahol már a rendes vonatjárat volt. Egyszer csak megérkezett egy tehervonat, amely Németországba ment, és bennünket is oda beraktak – kísérettel, persze – Debrecenig. Debrecenben leraktak, és elvittek az ottani huszárlaktanyába. Hát, ott is jó kezelésben részesültünk! Először is betettek egy pincehelyiségbe. Akkor lejött egy tiszt, aki azt mondta: „Háá, zsidókat a pincébe? Ott túl meleg van. Vissza! Föl a padlásra!” Felvittek a padlásra. De ott szalmabálák voltak, tehát betükröztünk a szalmába, mégiscsak [jó volt]... Aztán enni azt kaptunk, ami megmaradt – mindig maradt valamicske. De csuklóztattak: guggolva kellett ugrálni, elmenni bizonyos távolságot, onnan vissza, aztán átszökni akadályokon. A katonák fokozatosan kapták ezeket a feladatokat, nekünk [egyből] a legmagasabb akadályon kellett átugrani. Át is ugrottunk, átlöktük magunkat. Én akkor meg is sebesültem, egy csontrepedésem lehetett, mert nem tudtam a sarkomra lépni vagy három hónapon keresztül. Onnan visszakerültünk egy idő után Ukrajnába, elvittek egy büntetőszázadba, Kalusba, ott összeállították a századunk megmaradt részét, és újra század lettünk. Nem kétszáznegyven, hanem közel száznyolcvan ember.

Időközben itt, [Nagy]Bányán, ahol egy zsidóirtó század volt – ezért tudott Mordényi is meg az Alsópátyi nevezetű hadnagy is úgy viselkedni, ahogy –, egy új ezredes került. Az addigi bánásmódot az új ezredes megszüntette. Ezt az ezredest Reviczky [Imre] ezredesnek hívták. Nagyon humánus volt! Odáig jutott, hogy kiküldött három tisztből álló komissziókat Ukrajnába, hogy lássa, mi van velünk: milyen a bánásmód, milyen az ellátás. Amikor elérkezett hozzánk a komisszió, köztük volt egy szamosújvári, Rácz Béla nevezetű karpaszományos őrmester, aki alkalmazásban volt valamikor a nagyapámnál, Weisz Dávidnál. Eljön hozzám, „Mihály úr, mit

csinál?" „Hát – mondom – mit csináljak?" Én rongyos voltam, tetves is voltam, de biztos nem csak én egyedül. „Hát – mondom – megvagyok." „Hogy megy a sorsod?" „Hát – mondom – legalább ha megadnák az ételt naponta, akkor tűrhető volna." „Hogy, nem adják az ételt?" „Nem." „Ki foglalkozik a maguk ellátásával?" Mondom, hogy egy Farkas nevezetű őrzető, egy pesti fiú, azt is tudom róla, hogy a villamoson jegyszedő volt. „Hol van?" „Valahol itt kell legyen. Ha józan..." Szóval, azt akarom mondani röviden, hogy megtalálták azt [az illetőt], és ezután más bánásmódban részesültünk. Addig, amíg Reviczkynek dicshimnuszokat zeng az egész zsidó világ, Mordényi Károlyt, aki a századparancsnokunk volt, kivégezték Magyarországon a háború után.

Reviczky veszélyeztette magát, nem törődött, és leállított bizonyos, addig uralmon levő, bitang bánásmódokat. Reviczky volt a zászlóvivője a jósnak, a becsületességnek, a merészségnek és a humánus érzelemnek. Nagyon sokakat mentett meg, engemet is, mert ha nem történik meg a változás, nem hiszem, hogy túléltek volna a háborút! Hát, amik történtek más munkaszolgálatosokkal! A pripeti mocsarakban [Pripjaty mocsarak néven is ismert, Európa legnagyobb mocsárvidéke Dél-Beloruszlia és Észak-Ukrajna területén. 1941. augusztus 12-én 6526 fosztogatónak titulált zsidót lőttek le. Az asszonyokat és a gyermekeket a mocsárba akarták sülyeszteni, de az nem bizonyult elég ingoványosnak.

www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/Pripet.], a dorosicsi kivégzőhelyen, például.

Dorosics egy helység volt, ahol a magyarok összegyűjtötték a munkaszolgálatos századokból a tifuszbetegeket. Berakták őket hangárokba, épületekbe, egyiket a másik mellé, rájuk szegezték az ajtókat, benzint öntöttek körös-körül, és felgyújtották őket. Volt olyan, akinek 42 fokos láza volt, az odaégett, de volt, akinek csak 39 volt, és az ki tudott mászni. Kint a gépfegyverek kattogtak azoknak, akik kimenekültek. [Braham a következőket írja a dorosicsi esetről: „A magukat tifuszosnak valló vagy valóban tifuszos munkaszolgálatosokat ezerszám irányították Dorosics kolhozfaluba, amely Kijevtől nyugatra feküdt (...). Itt egy hevenyészett karantén – »kórház« – működött, amely egy téglapépület néhány szobájából állt, s a legtöbb beteget nyitott pajtában helyezték el. A karantén területét drótsövénnyel kerítették körül. Tucatnyi ember halt meg naponta, a tetemeiket a közeli istállóban rakták halomba. 1943. április 30-án, a zsidó húsvét utolsó napján a hatóságok úgy határoztak, hogy a járványt véglegesen leküzdik. Az egyik pajtát, benne körülbelül 800 munkaszolgálatossal, felgyújtották. Égő fáklyákként ugráltak ki a szerencsétlen betegek a lángoló épületből, ekkor a keretlegények géppuskából tüzet nyitottak rájuk. Tucatnyi sebesültnak sikerült elmenekülnie. Amint a dorosicsi rémtett híre eljutott Nagybacsoni Nagy honvédelmi miniszterhez, azonnal kijelölt egy katonai bizottságot, elrendelte a vizsgálatot a tűz keletkezésének és a felelősök személyének megállapítására. A vizsgálat eredményét összegző jelentés szerint senkit sem terhelt felelősség, (...) a »tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak«. (...) nem történt említés arról a vérfürdőről sem, amelyet a pajta köré vont keretlegények rendeztek" (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.] Tehát ez történt munkaszolgálatosokkal, akiket kivittek Ukrajnába. Nekem van egy szamosújvári ismerősöm, aki onnan menekült meg. Blum Bernátnak hívják, Blum Berinek szólítjuk mi. Jelenleg Izraelben él, tartjuk a kapcsolatot, négy évet együtt voltunk aztán hadifoglyok. Ez a Blum olyan állapotban volt, hogy kimászott, kibújt az égő épületből, és elszaladt. És még voltak néhányan. De őt konkrétan ismerem. Őket 1942-ben vitték ki a pripeti mocsarakba, majd a Don-kanyarhoz, ahol nagyrészüket megfagyott, mert nyári rongyokban mentek, és mást nem kaptak. De hát a magyar katonák se igen kaptak, közülük is csonttá fagytak nagyon sokan, mert hát kiküldték őket, hogy hősi halált

haljanak. És ehhez hasonló dolgok történtek.

Még volt egy szerencsénk, hogy az akkori századparancsnokunk egy Szántó nevezetű pesti fiú volt, aki szintén ebben a periódusban jött, és ez a Szántó főhadnagy tulajdonképpen zsidóbarátnak mutatkozott. És miért? Az ő apja egy pesti zsidó deszkaraktárában dolgozott. És amikor Szántó leérettségizett, az apja elment a zsidó főnökhöz, hogy „Van egy fiam, nem tudom, micsoda...” „Hozd ide!” És felvette, de nem dolgoztatta, hanem látta, hogy tud ceruzát is tartani a kezében, hát megtanították köbözni. Úgyhogy Szántó látta, hogy nem is olyan rosszak a zsidók, amilyenek mondják őket. Megengedte, hogy ellássuk önmagunkat. Addig volt két-három nap, amikor nem adtak semmit. Volt, amikor fölvételeztek, vagyis behozták az [élelmiszer]anyagot egy bizonyos helyről – az élelmiszer-ellátási pont, az ELMO lerakat, ahol volt –, és a keretlegény odaadta az egészet, ami nekünk járt volna, az ukrán lakosságnak cujkáért [pálinka románosan mondván] meg nem tudom, miért. Nem adták ki a nyersanyagot [amiből főzhetek volna maguknak a munkaszolgálatosok], mert kellett volna adjanak laskát, vagy kellett volna adjanak lencsét vagy babot, hogy amikor bejönnek a munkából, hogy valamit egyenek az emberek. De nem adták. Nem foglalkoztak. Nem is érdekelte őket. Azután ez megszűnt. Már zsidók is kimehettek a vételezéshez. Onnan kapták [az élelmet] a katonák, a hadsereg. A zsidók is kaptak, persze nem olyan mértékben, mint a katonák. De akkor legalább ki is adták azt a merőkanál levest vagy azt a fél merőkanál ételt. Ez ment egy ideig.

A háború alatt volt Magyarországon egy szervezet, amit úgy hívtak, hogy Országos Magyar Zsidó [Segítő] Akció. Ez az OMZSA segítette a bajban lévő zsidókat úgy, hogy Ukrajnába is jöttek néha OMZSA-csomagok, és amikor nagyon-nagyon nagy szerencsénk volt a zsidóknak, meg is kapták. Nagyon gyakran, nagyon sokszor elkobozták.

A háború Ukrajnában a németek számára mind súlyosabb és súlyosabb lett. A főutakat bombázták az oroszok, és ott nem tudtak visszavonulni, tehát mellékutakat kellett keresni a visszavonulásra. A régi erdőkitermelő útját használták. De oda nem lehetett bemenni se autókkal, se tankokkal, azt a helyet ki kellett szélesíteni, és dorongutat építeni. Olyan négy és fél méter szélesre kellett kivágni a fákat úgy, hogy az egyik vége húsz, a másik tizenkét-tizenöt centiméter átmérőjű legyen, és ezeket egymás mellé helyezni. Az utászok is dolgoztak, de mi kellett gyorsan hordjuk a faanyagot. Ott sebesültem én meg. De nem csak én. Az én sebesülésem az volt, hogy az egyik fa kivágásakor az egyik ág elvágta a karomat, az arcomat négy helyen, látszik is valamiképpen. Nem volt kötszer, nem volt semmi, de volt egy orvos közöttünk, egy Herskovits nevezetű kolozsvári orvos, aki különben röntgenspecialista volt. Azt mondta nekem: „Mihály, drága, itt csak az Isten segíthet. Nekem semmim sincsen. Van valami rüh elleni szerem, abban is van szesz, abból teszek, és aztán meglátjuk.” Adtak valami kötszert, ami papírból volt, olyan volt, mint a vécépapír. De nem a finom vécépapír! És megmenekültem. A munkahelyre ki kellett menni! Hát a munkahelyre kimentem: amikor bakancsom nem volt, mezítláb a havat és a sarat az ujjaim között nyomtam, tapostam. Ilyen periódus is volt, szerencsére nem tartott nagyon sokat. Magyar katonák felügyeltek, sőt, de németek is voltak, mert érdekelte voltak a németek ennek az útnak a befejezésében, mivel ott vonultak vissza.

Kitavaszkodott, és elvittek bennünket ugyancsak útépitésre egy új helységbe, amit Ozerjanyinak neveznek, ez Kolomea városától körülbelül ötven-hatvan kilométerre lehetett. Ott különböző csoportokban dolgoztunk, és egy szép napon – körülbelül 1944 júniusában – óriási volt az orosz

nyomás. Körülvettek egy nagy területet az oroszok egy offenzíva alkalmával, amiben benne volt a mi századunk is. Ennélfogva a századunk egy-egy része különböző helyekre menekült. Nekem sikerült egy idő után visszajutni a faluba ahhoz a helyhez, ahol el voltunk szállásolva egy csúrfélében. És vártam. Onnan reggelenként kimentem az erdőig – az erdőig lehetett egy olyan másfél kilométer, nem több –, és csak este jöttem vissza, gondoltam, hogy ne maradjak az erdőben éjszakára. Akkor már a németek kivonultak, akiket elfogtak, elfogtak, akiket nem, azok elmentek, az oroszok viszont még nem jöttek be ebbe a részbe. Az egyik reggel, amikor kimentem – egy krumpliültetvényen kellett keresztülmenjek, ott tulajdonképpen bokrok voltak nagyon szép sorban –, egyszer csak hallom a távolból: tak-tak-tak-tak-tak-ta-ta-ta. Egy gépfegyverrel lőttek rám, mert nem tudom, minek hittek, és esküszöm, hogy a talpamtól tíz centire verődtek be a golyók. Ha az egy centivel magasabbra tartja a gépfegyverét, akkor engem az keresztüllő – számítva a távolságot. Hasra vágódtam, és így kúsztam egész az erdőig. Este visszajöttem.

Másnap hajnalban már jöttek az oroszok. Én azt hittem, hogy ezzel meg vagyok menekülve. De nem úgy volt ám! Én nem tudtam oroszul, ők nem tudtak oroszul – mind kirgizek voltak meg üzbégek. Egy őrmesterük volt, aki tudott oroszul. (Nem tudtam a rangot, de utólag megtanultam.) Az kiveszi a pisztolyt..., de szerencsémre a háziasszony látta, kiszaladt, és mondta az orosznak, hogy én mi vagyok. Na, menjek vissza, és maradjak a házban! De nem akartam maradni, mert ez még megengedte, de ha jön egy másik, először főbe lő, és aztán kérdi meg, ki voltam. Egyedül voltam. Másnap, amikor kimentem az erdőbe, szép lassacskán – nem tudtam pontosan, hol vagyok –, egyszerre csak látok két magyar katonát egy orosz katonával, beszélnek ruszinul. És én odaszólok: „Magyarok!” Az orosz katona egy öreg orosz katona volt. A magyarok felismerték, hogy én rongyos munkaszolgálatos vagyok, magyarázták neki. „Na, gyere velem!”, és akkor ő engem bevitt egy ideiglenes hadifogolytáborba, volt vagy húszezer ember ott. Nem láttam egyetlen munkaszolgálatost se. Magyarok, románok, németek, olaszok is voltak. Mindenféle-fajta emberek – éjjel-nappal jöttek, később munkaszolgálatosok is.

Egy alkalommal – nem felejttem el soha –, mikor kerestem a munkaszolgálatosokat, látok egyet körülbelül kétszáz méterre tőlem. Közvetlenül a drótkerítés mellett. Esett az eső, és ő ott áll az esőben. Odamentem, hogy lássam, kicsoda. Mikor közeledek hozzá, hát egy városombeli, egy Waldmann Bumi nevezetű, aki olyan állapotban volt, hogyha egyedül marad tovább, megbolondult volna. Idősebb volt nálam, demoralizált volt teljesen. Nekem volt néhány cigarettám, és én vettem három vagy öt cigarettáért az újonnan érkezett katonáktól, foglyoktól, akiknek volt helyük bent az épületben – mert volt ott egy iskola a tábor területén, de ide nem mindenki fért be – két sátorlapot. Nem vették el tőlük csak a fegyvert és a derékszíjat, megmaradtak mindennel, és nekik fölösleges volt a sátorlap. A két sátorlapból csináltam egy sátrat ott az udvaron egy sarokban, mert máshol nem volt hely. Vagy három cigarettáért adtak egy pokrócot, odatettem a sárra, megfogtam ezt a barátomat, benyomtam oda. Hét napig voltunk ott, hét napig aludt. Csak annyira ébresztettem fel – mert az oroszok adtak napi két levest és valamicske kenyeret –, amíg megittattam vele az ő levesét, lefeküdt, és tovább aludt. Hét nap után már magához tért. Én állítom, hogy megmentettem az életét.

Huszonegy napig mentünk onnan gyalog. Keresztülmentünk Kolomea városán, és eljutottunk egy helységbe. Nekünk speciel a szerencsénk az volt, hogy az egyik sátorlapot magunkkal vittük, és az alatt meleg volt éjjel, és tudtunk aludni. De akkor már egy csomó munkaszolgálatos is volt. Olyan munkaszolgálatosok voltak, akiket már 1941-ben, 1942-ben hoztak ki. Olyan rongyosak voltak,

hogy mikor meglátták az orosz tisztek, mondták, hogy „Na, ti azonnal hazamentek. Fel lesztek szabadítva”. Úgy is néztünk ki, az arckifejezésünk is visszatükrözte az állapotainkat. [De azért nem mehettek haza, hanem folytatták a gyaloglást.] Huszonegy nap után beraktak vagonokba.

Hat napig még mentünk, és azután elkerültünk Zaporozsje városba. A Dnyeper folyó mentén van, nagy gyárváros. Összesen lehettünk az 1-es lágerben közel tízezen. Ott dolgoztunk, együtt a német hadifoglyokkal, a magyar hadifoglyokkal, a románokkal, tehát nem tettek semmi különbséget. Amikor látták, kik vagyunk, és hogy vagyunk, ígérték, hogy felszabadítanak, és hogy hazaengednek, de erről aztán teljesen megfeledkeztek. 1944. július végétől, mindenestre nyárnak idején, 1946-ig Zaporozsjeban dolgoztunk, építkezésnél. Mindig azt mondták nekünk, hogy „szkoro damoj”, az azt jelenti, hogy rövidesen hazamennek. Az én építőmesterem egy Polifka nevezetű kolozsvári mester volt. Ott [Zaporozsjeban] volt egy nagy repülőgépgyár, amit az oroszok az elvonulásuk alkalmával, hogy ne maradjon német kézen [vagyis hogy ne kerüljön német kézre], felrobbantottak, és azt kellett újjáépíteni.

Meg kijártunk egy kőbányába dolgozni, ott követ kellett fejteni a sziklából, főleg vasrúddal, behatoltunk a repedések közé, és úgy feszítettük szét. És ezt a követ be kellett rakni kis csillékbe, s a csille felvonta ezeket a kődarabokat egy kőzúzóhoz. Addig, amíg Sepsibükszádon kalapáccsal törtük apróra a követ, itt már csak a nagyobb kövekkel volt dolgunk. De nagyon nehezen ment. Főleg a csille vontatása volt nagyon-nagyon nehéz, és nem volt semmi szaporája. Az oroszok részéről ott volt egy mester, de ő nem volt szakember, nem értett hozzá, csak azt látta, hogy a munka nem megy, és egész nap köztünk volt, mindegyikünket lefriccezett – a németeket nevezik Fritznek – , hogy nem akarunk dolgozni, s ehhez hasonló dolgok. Egyszer hozzám is eljut, s kezd nekem, Fritz, így-úgy. Én már akkor két éve voltam hadifogoly igazságtalanul. Azt mondtam neki oroszul: „Elsősorban nem vagyok Fricc, én zsidó vagyok. És engem te ne szidj, és ne szidd az anyámat, mert én azonnal megöllek.” Nem is gondolkodtam, milyen marhaságot mondok, de ezt mondtam. Ezzel ő elment, és részemről be volt fejezve az ügy. Másnap kijön az NKVD-től egy ezredes, és kérdi: „Ki Misa?” Mert engem Misának szólítottak. „Én vagyok.” Azt mondja nekem: „Mi volt itt a tegnap, miért fenyegetted meg a mestert?” Eszembe jut, mondom, itt nincsenek meg a lehetőségek ahhoz, hogy dolgozni tudjunk, és ennél fogva a normát nem tudjuk teljesíteni, ez egy nagyon nehéz munka. Nézze meg, itt a sínek hogy néznek ki, nézze meg, itt egy csavar nincs, hanem dróttal kötjük össze a síneket, a kalapácsok olyanok, amivel nem lehet dolgozni, itt a kalapácsnak élesnek kell lenni, azt karban kell tartani, a kalapácsnyél olyan kell legyen, ne törje össze az ember kezét. Mondom, én dolgoztam kőbányában, és tudom, hogy hogyan kell dolgozni. Ilyen kondíciókkal és ilyen étellel nem lehet produkciót csinálni. Rám néz, és azt mondja nekem: „Tudod, mit? Mi elvisszük innen a mestert, vedd te át ezt a munkát, és én garantálom, hogy még egy adag ételt fogsz kapni innen a kantinból.” A kőbányának volt egy kantinféléje, ahol az ő munkásaik, funkcionáriusaiak étkeztek, de ez sem volt valami nagyon előkelő. A háború után nagyon-nagyon nehezen éltek az oroszok is, ez volt egész Oroszországnak a helyzete, különösen azon a részen, amit a háború sújtott. Mondom: „Hogy gondolja? Hogy én kapjak? Mindenki, ha kap ételt, akkor lehet lesz teljesítmény is, aztán lehet szervezkedni, lehet kovácműhelyt csinálni, van hozzáértő, vannak lehetőségek. Nehéz munkát végezni ezzel a kosztal nem lehet.” Hosszú alku után vagy a harmadik nap visszajön, és azt mondja: „Hányan vagytok ti itt?” „Körülbelül százan vagyunk.” „Na, fogtok kapni még egy fél adag ételt.” Hát, gondoltam magamban, amit a lágerből kapunk, és amit ezektől is, az már egy jó adag, avval már lehet valamit csinálni. És kezdtek hozni

csavarokat is. A végén az addig mindennapos negyven-negyvenöt százalék után százhuszonhat százalékot, a maximum százalékot értük el a munkában. Végezte mindenki a maga dolgát, volt egy asztalos, aki még magához vett egy embert, ők csinálták a nyeleket, volt vagy két kovács, egy magyar és egy német, szóval a munka kezdett menni.

A lágerben, ahol nyilvántartották a munkacsoportoknak az eredményeit, feltűnt, hogy a kőbányában, ahol soha negyvenöt-ötven százalékig nem jutottak el, most fokozatosan lett hetven-nyolcvan, majd százhuszonhat százalék. A csoportvezető az orosz részről – mert mindig orosz katonák vettek át bennünket, ők kísérték a munkahelyre, és ők hoztak vissza a munkahelyről – egy Szajnuro nevezetű volt. Sosem felejttem el, ő egy himlőhelyes, lyukas arcú szibériai fiú volt, de egy nagyon-nagyon jó érzésű, nagyon jóindulatú, sose kiabált, ha valamit akart mondani, mindig odahívott: „Misa, igyi szudá” [‘Misa, gyere ide’]. És nekem mondta, hogy mondd meg a fiúknak, hogy ne mászkáljanak ott – meg volt szabva, hogy meddig lehet eltérni a munkahelytől. Egy alkalommal, mikor indultunk a munkahelyre, ez a Szajnuro azt mondja, „Misa, te itt maradsz a lágerben. Az „upravljénja” [orosz, ‘upravlenyie’], illetőleg a vezetőség diszpozíciót adott, hogy te maradj a lágerben”. Nem értettem, mi az oka. Mi naivak voltunk, innen kerültünk ki [Erdélyből], mi csak a nyilasoktól féltünk annak idején, vagyis a bitangoktól. Mikor mindenki kiment [a hadifogolytáborból], engem áthívtak a vezetőséghez, kérdik, tudok-e oroszul. Mondom, igen, megtanultam. „Hol tanultál?” „Itt tanultam meg, a munkahelyen.” Erre azt mondják, ez lehetetlen: „Nye mozsno [‘nem lehet’]. Neked olyan jó az ákcentusod, hogy...” Mondom nekik: „Uraim, én erdélyi vagyok, Kolozsvár mellől, szamosújvári. Én nem láttam, nem hallottam egyetlenegy orosz vagy ukrán szót sem, a mi vidékünkön nincsenek oroszok.” „Na, ha így van, akkor ügyes vagy, mologyec, mologyec.” Azt mondja: „Na hallgass ide, hogy miért hívtunk. Itt mi a genfi egyezmény szellemében utaljuk ki az élelmiszert a hadifoglyoknak. Nagy a gyanúnk, hogy ez az élelmiszer valamerre elkerül, vagy legalábbis nem kerül az egész a kazánokba [azaz: üstökbe]. Mi arra gondoltunk, hogy küldjünk oda a konyhára, légy ott, és nézz utána, hogy az anyagot, amit kiutálnak, azt tényleg meg is főzik, ki is osztják-e.” Hallgattam. Rendben van. Nem tudtam mondani, hogy köszönöm a megbízást, annyira nem tudtam én oroszul, és ez már utólagosan jutott eszembe, hogy talán így kellett volna, de akkor nem gondoltam erre.

Másnap reggel öt óra után már ki kellett menjek abba a pavilonba, ahol voltak a konyhák. Ott olyan gőz volt, hogy nem láttam egy méterre sem. Akkor cserélték ki az edényeket, mert kiosztották a reggeli levest, és kezdték kimosni forró vízzel a kazánokat. A szakácsok legalább kilencven százaléka német volt, és hallom németül, pattogó stílusban a kommandánst. Mondom: „A fenébe, ez kell nekem? Nem állok én itt!” Még korán volt, a csoportom éppen kiment, beszlisszoltam közéjük, és észrevétlenül én is kimentem a munkahelyre. Ott legalább nem vagyok a drótok mögött, mégis szabadabb a levegő, és másképp telik az idő. Nekem ez megfelelt. Elsősorban azok között az emberek között voltam, akikkel annyi ideig együtt voltam. Másodsorban kaptuk a lágeri kosztot, és kaptunk onnan is egy-egy fél adag kosztot. Itt maradtam a kőbányában, el is felejtettem már, hogy tulajdonképpen én valamikor a konyhára voltam küldve.

Egy nap már munka után voltam, jön a láger politikai részlegének az egyik tisztje, aki nagyon jól beszélt magyarul. Nagy láger volt, közel tízezer ember volt ott, túlnyomó része német, de sok magyar is, és voltunk vagy százan zsidók is. Látom, üdvözlöm, ő is üdvözlöl. „Hogy van, mit csinál?” „Hát – mondom – köszönöm kérdésed, jól vagyunk. Most, százhuszonhat százalékot teljesítünk minden nap, úgyhogy megvan a kosztunk aránylag és...” „Hát maga hol dolgozik?” Mondom, a

kőbányában. „Várjon! Maga a kőbányában dolgozik? Nem adtak magának egy beosztást a konyhán?” „Jaj, igen – mondom –, ott voltam vagy másfél órát, de nekem az nem tetszik, inkább a munkahelyre megyek ki.” Csodálkozott, mert mások kapnak az ilyen alkalman, viszont én nem akartam meghízni ott a konyhán, mint ahogy a konyhások – mind olyanok voltak, mint valami díjbirkózók. Mellékesen megjegyzem, az első világháború után fogolycsere volt Magyarország és Oroszország között, kiengedtek a Kun Béla tisztjeiből, akik a magyar kormánynak a börtöneiben voltak, és az oroszok kiengedtek helyettük magyar tisztet, akik az első világháború alatt estek fogságba az oroszoknál [Amikor 1920 júliusában Magyarországon megkezdődött az ún. népbiztosper, Szovjet-Oroszország leállította a magyar hadifoglyok hazaszállítását, és mintegy ezer magyar tisztet internált. A túsznak nyilvánított tisztokért cserébe a népbiztosok kiadatását kérték. A két kormány hosszú tárgyalások után végül 1921. július 28-án a rigai egyezményben állapodott meg a „hadifogolycseréről”. Magyarország hozzájárult négyszáz politikai fogoly emigrálásához, a velük szembeni eljárásokat hivatalosan felfüggesztették, állampolgárságuktól megfosztották őket. A szovjetek cserébe hazaengedték az internált tisztet és a még kinn maradt több tízezer magyar hadifoglyot (Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945, Budapest, Napvilág, 2000, 21–56. oldal). – A szerk.]. Egy ilyen tisztnek volt ez a lánya, tehát mint gyermek jött Oroszországba, nagyon jól beszélt magyarul, így lett ő tiszt egy ilyen lágerben, ahol, mondjuk, vagy kétezer magyar ajkú fogoly is volt. Aztán volt olyan tiszt a politikai csoportban, aki a németektől került ki mint német kommunista, és ezekhez tartoztak a német foglyok, mert propaganda volt a lágerekben.

Legyengültem, s hadifogolykórházba kerültem. Ott volt egy Krémer nevezetű és egy Rosenfeld Lóri, aki szanitéc volt. Ezek ketten, hogy ne tegyenek be a nagy tömegbe, benyomtak egy kicsi szobácskába, amiben két priccs volt – keskeny deszkából összetákolt ágyféle –, az egyikén egy haldokló német, a másikon én. Kaptam két egész vékony lópokrócot. Ez a kórház úgy volt megépítve, hogy az ablak a föld szintjétől csak vagy hatvan centire volt, hogy melegebb legyen. Tele volt patkánnyal. Ahogy besötétedett, elkezdtek járni a patkányok, úgyhogy a fejemre vettem a pokrócnak egy részét, és az egyik patkány megharapta az egyik lábujjamat, nagyon sokáig éreztem aztán a fájdalmat. Rosenfeld Lóri egy fém kasztronban [edényben], jól megrakva, hozott nekem valami rizst. Megkóstolom a rizst, azt hittem, hogy álmodok, ebben a rizsben volt vaj, cukor, vanília, minden, ami finom. Nekiestem, és három perc alatt megettem az egészet. Azután még nyaltam a tálat, nem tudom, mennyi ideig, amíg megjött Lóri, és hozott nekem egy félliternyi teát, amiben cukor volt, hát ilyet nem is tudtam elképzelni, hogy van egész Oroszországban. S hozott egy darab kenyeret, ami olyan fehér volt, mint egy papírlap, rajta egy darab – mondjuk, egy fél gyufás skatulyányi – vaj. Na, megettem azt is. És így tömtek, mindig maradt a konyhán, s adtak nekem is. Amikor már fölépültem, s egy kicsit erőre kaptam, mert nagyon-nagyon jó volt a koszt, ezek dugdostak még egy ideig, amíg lehetett. Mert időközönként szelektáltak, ahogy valaki egy kicsit rendbe jött, azt már küldték vissza a munkalágerbe dolgozni.

Egy idő után beosztottak a konyhára, hogy egy kicsit takarítsak, segítsék. De mi történt? Ott volt vagy száz és valamennyi beteg, de minden éjjel meghalt öt-nyolc, attól függ. A kenyéradagot, a vajadagot és általában a kosztot az előző este bejelentett létszám után hozták, úgyhogy mindig volt pluszban adag. Egy alkalommal látok egy kis zömök, kicsit sántító falusi fiút, be volt utalva ő is mint legyengült, egy nagyon eredeti pofa volt. Na, maradt meg leves, maradt egy darab kenyér pluszban, adtam neki. És ő segített nekem, én segitettem a kiosztónak, ő meg segített nekem,

tehát kéz kezet mos. Majd látok egy másikat, egy magas, cingár, lesoványodott, szelídebb kinézésű valakit, de a vonásairól láttam, hogy ez valami jobb kiadás. Amikor jött az adagjáért, kértem tőle: „Te ki vagy, hogy hívnak?” Mintha most is látnám, magyar honvédszubbony volt rajta. Mondja, hogy Csillag Lászlónak hívják. „Hová valósi vagy?” „Pesti vagyok.” „Hogy kerültél ide?” „Munkaszolgálatos voltam.” „Zsidó vagy?” „Zsidó vagyok.” Na, adtam neki is a megmaradt ételből, a kenyérből, és amit adtak, marmaládét, vaját. Lelki jó barátom lett dr. Csillag László, a Magyar Akadémia levelező tagja, aki jelenleg Pesten él. És együtt rúgtak ki a kórházból, hát nem lehetett ott tartani minket a végtelenségig. Elkerültünk együtt egy olajgyárba, s együtt meneteltünk a munkahelyre. Ő nagyon szerette a kémiát, a végén kémikus lett. Megszerettem az ő egész lényét, rendes volt, igyekezett tisztálkodni. Ez a Csillag László, később megtudtam, jóban lett ezzel a tisztánővel a politikai osztályról. Ezt ha megtudták volna a láger vezetői, mind a kettő Szibériába kerül. De nem tudták meg. Laci hazakerült, és később a nő el tudta intézni, visszakerült ő is Pestre. Találkoztak, időközben Laci már megnősült, de megmaradtak jó viszonyban, és mindig respektusérzettel beszélt a nőről. Pesten maradt, ott is halt meg. Ezt tudom Csillag Lacitól, akit én felkerestem Pesten, még levelezünk a mai napig is. Írt nekem az interneten is.

Amikor kikerültem a kórházból, megint erre a gyenge kosztra kerültünk, ami kora tavasszal kezdődött a csalánlevesel. Csalánleves reggel, csalánleves délből – de már a déli csalánleves valamivel sűrűbb volt –, és este csalánleves. Aki dolgozott, az még kapott hozzá olyan kétszáz gramm árpakását vízben főve, egy picit talán meg is volt olajozva. Mikor már a csalán olyan volt, mint a virgács [erősen szálas], kezdődött az uborka. De nem apró uborka, hanem nagy sárga uborkákból csináltak levest, ebből csináltak főzeléket, s ez tartott egészen, amíg megjelent a káposzta. Amikor megjelent a káposzta, akkor káposzta volt végig, egészen, amíg a csalán megjelent. Babfőzelékről vagy ehhez hasonlókról szó sem lehetett.

Voltak, akik sokkal hamarabb hazajöttek, mint én. Hogyha valaki le volt gyengülve teljesen, és már semmi kilátás sem volt arra, hogy valamikor is munkaerő legyen, azt hazaküldték. Lehetett az német, magyar, román. Volt nekem egy esetem. Ezek közül a betegek közül összeállítottak egy csoportot. Egy zsidó volt közöttük, akit úgy hívtak, hogy Meister Bumi, [nagy]váradi volt, ő volt a legidősebb közöttünk, ötvenegy vagy ötvenkét éves volt. Az utolsó percekben őt kivették a menetcsoportból. Rémülten jött el hozzám, mert nekem nyelvérzékem volt, már közel két éve voltam hadifogoly, gagyogtam oroszul. És jön hozzám: „Eisikovits, drága, kérlek, mint az atyaistent...” Szóval, egy olyan dolgot kért tőlem, hogy menjek át a láger vezetőségéhez, és kérdezzem meg, mért nem engedik haza. Hát, mondom, akármilyen legyen, én elmegyek, megpróbálom. És elmentem. Ott nem lehetett ki-be járkálni a lágerből! Elmegyek az őrhöz az őrszobába, mondom, hogy akarok a lágervezetővel beszélni. Az rám néz. „Igen, a lágervezetővel akarok beszélni!” Amikor látta, hogy olyan határozottan lépek fel, és oroszul mondom, hát átengedett. Odamentem, és azt mondtam: „Goszpogyin. Goszpogyin nácsálnyik [’Parancsnok úr. Főnök úr’]” – nem mondhattam, „továris” [’elvtárs’], mert mi nem voltunk továrisak, nem mondhattuk csak azt, hogy úr „Miért nem engeditek ezt az embert haza? A legidősebb közöttünk. Beteg. Talán azért, mert zsidó? Vegye tudomásul, ez nem harcolt maguk ellen!” Rám néz, már nem emlékszem, mit mondott, de visszatették Meister Bumit a csoportba, és hazament. Ez volt körülbelül 1945 végén. Akkor még nem mentünk el Zaporozszból.

Két év után bevagoníroztak. Már reméltük, hogy hazamegyünk, de ahelyett, hogy nyugat felé menjünk, felkerültünk északkeletre Moszkván keresztül, Kalinyin környékére, és ott elvittek egy

helységbe, amit úgy hívnak, hogy Novisztroj [Novosztrojka] – tehát új építkezés. Ott erdőirtást csináltunk, és építkezésben dolgoztunk. Itt, Kalinyin körül, lehettünk körülbelül ezerötszáz-kétezer ember, melyek közül háromszáz és valamennyi zsidó [lásd: zsidók szovjet hadifogságban]. Közben volt egy sztrájk a részünkről. Azt mondtuk, hogy igazságtalanul és immorálisan járnak el velünk. Hát én együtt voltam azokkal, akik engem gyötörtek, akik tönkretették az életemet, a fiatalságomat. És az orosz ugyanolyan körülmények között tart engem, mint ahogy tartja azokat, akik ellenük harcoltak, akik gyilkoltak stb. Mert a német SS is ott volt, a német Wehrmacht is ott volt, ott voltak a német tisztek is. Éhségstrájkot tartottunk öt-hat napig, már aki bírta, volt, aki már a harmadik, negyedik napon összeesett. A kimenetele az volt, amit gondoltam – nem játszhat Oroszországgal két-háromszáz zsidó –, szétdobáltak bennünket, különböző helyekre vittek el munkára tízesével-húszasával, egyeseket be is zártak.

A végén, 1948 júliusában tényleg összeszedték azokat, akik még hadifogságban voltak. Ami előtt hazaengedtek bennünket, az oroszok tiszta inget – még előfordult az is, hogy új fehér inget – adtak, és kaptunk egy-egy zubbonyt. Ki orosz zubbonyt, ki németet, amilyen volt. De tiszta volt, fertőtlenítve volt, és talán mosva. Adtak egy kabátot is – nekem épp orosz jutott –, hogy ne fázzunk, ne betegedjünk meg. Úgy augusztus vége felé itthon voltunk. Tehát négy évet nyomtunk le. Én összesen négy évet és vagy másfél hónapot voltam hadifogságban. Tehát én személyesen összesen hét évet: munkaszolgálatos voltam három évig, és négy évet és valamennyit az oroszoknál.

Abból a társaságból, akik munkaszolgálatosként orosz fogságban voltunk, már csak hárman maradtunk. Az egyik Steiner László, [Nagy]Váradon – ő máshol volt fogságban, őt egy másik csoport vitte el, de együtt jöttünk haza. Egy másik Marosvásárhelyt van, Sauber Bernátnak hívják, ő a marosvásárhelyi zsidó hitközségnek az elnöke. [A Centropa Sauber Bernáttal is készített interjút. – A szerk.] Vele együtt voltam munkaszolgálatos egészen addig, amíg Ozerjanyiban az oroszok szét nem vertek bennünket. Ő aztán Odesszába került, én pedig Zaporozsjéba, de ő is ugyanakkor jött haza, mint én. A kapcsolatot kimondottan nem tartjuk, legutóbb Désen találkoztam vele, mikor a deportálás hatvanéves megemlékezését tartották.

Én először Nagyiklódra mentem, mert tudtam, hogy ott van egy húgom. De ő közben férjhez ment. Úgyhogy eljöttem Kolozsvárra, ott volt egy nagynéném, az édesanyámnak a húga, Jolán, aki megmenekült. A férje, Rosenfeld József Ukrajnában volt, és a legmagasabb fokú inválidusként került haza.

Tehát 1948-ban, lehetett úgy szeptember, amikor Kolozsvárra jöttem. Kolozsvárt, a főtéren, a Mátyás-szobor bal oldalán találkozom Meister Bumival. „Eisikovits, drága Eisikovits, így-úgy, hálás...” Kinyitja a bukszáját, és akar nekem adni tízezer lejt. Mondom neki, „Bumi, ne tedd. Nekem nem kell. Hát én nem...” „De tudod, hogy te mit csináltál velem?” „Hát, hogyne tudnám. De hát ez kötelességem volt.” Egy banit nem fogadtam el, örültem, hogy látom, kérdeztem, mivel foglalkozik, mit keres Kolozsvárt. Azt mondja: „Nekem van egy kis műhelyem, ahol az orvosi fecskendőket javítom. Mert azoknak üvegtubusuk van, a kifőzések után megmennek, tehát megmarad a fémrésze, és én ezeket újjákészítem. És most hoztam le a rendelést, nem tudom, melyik kórház részére, Kolozsvárra.” Így került ő Kolozsvárra. Különben [Nagy]Váradon élt. Már nem hiszem, hogy éljen.

Ugyancsak Kolozsvárt találkozom egy gyermekkori barátommal, Nemes Sanyival, aki eredetileg magyarlóposi volt. Különb mint munkaszolgálatos is találkoztam vele Ukrajnában, akkor éppen mezítláb voltam. Mikor ő látta, hogy 1948-ban én élek! Mert már engem rég eltemettek, aki nem jött haza 1945-46-ban, 1947-ben, és csak 1948 augusztusában jelenik meg, az mintha más világról jött volna. „Hát honnan?” És mondom, hogy most jövök. „És hová? Mi a szándékod?” Mondom, még nem tudom. „Gyere Désre, mert engem kineveztek kereskedelmi igazgatónak egy vállalatnál, én alkalmazlak.” És így kerültem Désre, mint tisztviselő dolgoztam körülbelül másfél évig, amíg elkerültem Moldovába [Románia keleti része románosan mondva].

Első dolgom az volt, amikor hazajöttem, hogy tanuljak, hogy fejezzem be az iskolát. Iași-ban fejeztem be végül a gimnáziumot, ugyanakkor nősültem, amikor tanultam is. A feleségemmel, Biancával Iași-ban ismerkedtem meg. A leánykori neve Pitaru. Ez péket jelent, pékek is voltak valamikor a dédnagyszülei. Iași-ban született 1933-ban, egy zsidó családnak az egyetlen lánya. Nagyon jól nézett ki. Elégé nyomorult helyzetben voltak ők annak idején, amikor én megismertem őket, mert az apjának valamikor földje volt, és egy házuk Iași-ban, amit nacionalizáltak [lásd: államosítás Romániában]. Beiratkozott az orvosira, de hamar kitették mint nem megfelelő szociális származásút – „origine socială necorespunzătoare”. Volt egy testvére, aki nagyon fiatal korában kikerült Izraelbe, megtanulta az elektromechanikát, és egy híres specialista lett az üzemek energiaellátásában. Izraelben megváltoztatta a nevét Paz Amnonra. Voltam is nála egyszer Rison Lecion városban, hát egy olyan műhelye volt és anyagraktára, mint Kolozsvár egyik vasúti váróterme. Sajnos ő meghalt 1999-2000 körül.

A feleségem ügyes asszony volt, ami a szakmáját illeti. Könyvelő volt. Volt nekem egy ismerősöm, akit én valamikor nagyon segítettam, és az igazgatója lett Iași-ban a süketnémák iskolájának. Elmentem hozzá, és azt mondtam neki: „Dragă domnule Barbu..., drága Barbu úr – mert úgy hívták –, nézd, a feleségemet szeretném a munka mezejében elhelyezni. Tudsz segíteni?” „Domnu’ Eisikovits..., Eisikovits úr, önt, hogyne. Kérem, küldje ide, és...” A végén főkönyvelő lett ott.

Az én munkám nem volt kellően értékelve, úgyhogy nem is szívesen beszélek róla. Először a néptanácsnál dolgoztam Iași-ban, de kineveztek a tartomány [lásd: területi átszervezés Romániában 1952-ben] kereskedelmi szekciójának az igazgatójává. Nem akartam elfogadni, mert tudtam, hogy mi a kereskedelem, megtanultam én ezt Marosvásárhelyt annak idején. Itt meg egész más alapokra volt helyezve, itt a kereskedelem egy fejére állított piramis volt. Addig, amíg mindig a piac diktálja az ipart, a múlt rendszerben az ipar diktálta a piacot. Tehát ők bizonyos árucikkeket csináltak, amit nem kerestek. Vagy annyit csináltak, és olyan primitív módon, hogy nem kellett senkinek. Nagy volt az elégedetlenség. Akik a kereskedelemben dolgoztak, azok [a hivatalos szervek által] le voltak értékelve, azok mind spekulánsok voltak. És én nem akartam ilyen körülmények között igazgató lenni. Ezt nem mondhattam meg, hanem azt mondtam a néptanács elnökének, egy Nistor Constantin nevűnek: „Elnök úr, ez számomra egy túl nehéz feladat, nem fogok tudni eleget tenni az elvárásoknak. És nem akarom magam kompromittálni, és önt se megharagítani.” „Mit beszélsz, hát nem ismerünk mi téged?” „Engedjék meg, hogy még gondolkozzam.” De én határozott voltam, viszont nem lehetett azt mondani, „Nem megyek”. Tehát meg kellett ezt olyan formában magyarázzam, hogy nem vagyok én képes az ilyesmire. De én tudtam a zsidó családoknak a struktúráját. A kereskedelemben voltak még zsidók. Általában a zsidó családoknál az volt, hogy a férfi kereste a szájba valót, és az asszony otthon volt, és vigyázott a gyerekekre, nevelte őket stb. De a múlt rendszerben nem létezett ilyesmi. Ott mindenki kellett

dolgozzon, hogy megéljen valamennyire.

1957-ben a városgazdálkodási vállalatnak lettem a vezetője. De ott volt néhány zsidó alkalmazott, mérnökök, építészmérnökök, könyvelők, akik kérvényt nyújtottak be a rendőrséghez, hogy emigrálhassanak Izraelbe. Ezeket normális körülmények között ki kellett volna vegyem a funkciójukból. Én meg nem vettem ki őket, nem akartam tudomást venni róla. Jöttek hozzám, és mondták diszkréten: „Igazgató elvtárs, benyújtottam a papírokat az elmenetelért, mert a családom...” „Mondtad ezt valakinek?” „Nem.” „Akkor végezd a dolgod.” Egy idő után ez kitudódott, és akkor jöttem én át ide, Erdélybe.

Egy ideig nem voltam párttag. Amikor kineveztek a néptanácsnál szekciófelelősnek, akkor eljött hozzám – sose felejttem el – az alelnök, azt mondja nekem: „Eisikovits elvtárs, ön nem párttag?” Mondom, nem. Azt mondja, menj gyorsan, csináld meg a papírjaidat, és iratkozz be a pártba. Elmentem hamar, és szóltam a párttitkárnak – aki véletlenül egy zsidó volt –, hogy Balaban, az alelnök küldött, hogy légy szíves, csináld nekem meg a dossziémat, hogy párttaggá nevezzenek ki. Esküszöm az életemre, hogy ez így volt! És természetesen párttag voltam, amikor igazgató voltam, a tartomány kereskedelmi szekciójának igazgatója. De lehettél párttag, lehettél akármi, amikor ki akartak rúgni, kirúgtak. Az 1960-as években volt már egy tendencia, hogy le kell váltani a kisebbségeket a különböző funkciókból. Elsősorban kirúgták az összes zsidót a „Comitetul Central”-ból, a Központi Bizottságból. Kirúgták a magyarokat és a szerbeket is, különösen mint Tito-barátokat. Akkor aztán kivették az összes zsidót a hadseregből, a szekuritátéból, a minisztériumokból, nem lehetett zsidó tudom is én, milyen szekció- vagy szektorfelelős sem [lásd: párttisztogatás Romániában].

De nálam még volt egy eset. Egyszer Bukarestben voltam a sofőrrel együtt. Reggel bekopogtatott egy illető a szállodaszobámba. „Sunt căpitanul cutare cutare, caut pe tovarășul Eisikovits. Dumneavoastră sunteți?” [‘Ez s ez a kapitány vagyok, Eisikovits elvtársat keresem. Ön az?’] „Igen.” Ez egy szekus kapitány volt. Azt mondja nekem: „Mi járatban itt, Bukarestben?” „Mi járatban? Hát jöttünk, mert dolgunk van, egy vállalatnak vagyok a felelőse, és problémáink vannak itt.” Azt mondja: „Jó, hagyja a problémákat. Beszéltünk a iași-i párttitkárral, mondtuk neki, hogy szükségünk van magára, és azt mondta, hogy nyugodtan vegyenek igénybe.” Azt mondja, hogy jöjjen le vele, mert el kell menjünk egy bizonyos irodába. Mikor lementem, mondom a sofőrömnek – Endes Antinak hívták, egy nagyon jóra való magyar fiú volt Iași-ból: „Anti, én el kell menjek, te várj meg itt, mert vissza fogok jönni.” És beülünk egy nagy, fekete Volgába. Ott volt a sofőr, mellette ült ez a kapitány, én mellém meg beült két tiszt. Civilek voltak. Én a középen. És megyünk. Kérdelem, hová megyünk. Azt mondja, „nem messze”. Egyszer csak kinyílt egy vaskapu, s bementünk oda. Bevisznek egy irodába, hogy várjak ott. Az irodában nem volt csak egy íróasztal és két szék. Az egyikén egy muki kellett üljön, a másikon én. Egy idő után, miután nem jön senki, kijövök abból az irodahelyiségből. S meglátott egy tiszt. Mondja, menjen csak oda be, mert mindjárt kell jöjjön a nem tudom, milyen őrnagy elvtárs. Tényleg, miután visszamentem, percekre rá bejött az őrnagy. Kérde, kivel van nekem itt kapcsolat. Mondom, ilyen s ilyen vállalattal, a minisztériummal, felsorolom neki a dolgokat. Azt mondja nekem, hát a bankkal milyen összeköttetésem van. Mondom, semmilyen. „És mégis, maga jár a bankba, volt a bankban.” Eszembe jutott, tényleg voltam a bankban. A banknak az egyik igazgatója egy Nóti nevezetű volt, aki a nagybátyám – Eisikovits Móse – feleségének volt a nagybátyja. És én mikor mentem oda? Mikor megérkeztem Bukarestbe, és el volt az összes szálloda foglalta, mert kongresszus volt. Akkor elmentem Nótihoz,

mert volt a banknak egy bentlakásféléje, és kértem, hogy engedje meg, hogy ott háljak. „Másvalami?” Mondom, „másvalami semmi”. „De, volt még ön a bankban.” Mondom, „igen, úgy emlékszem, vagy kétszer történt ez meg”. „És Nóti elvtárssal milyen társalgása volt?” „Semmilyen társalgásom.” „Hát honnan ismeri?” Mondom, Désről. Hogyhogy? Hát, mondom, úgy, hogy a nagybátyám feleségének a nagybátyja. „Igen, és milyen emberek?” Hát, mondom, becsületes emberek. „Becsületes emberek!” Mondom, „igen, én úgy ismerem”. Erre azt mondja nekem: „Hát nem is olyan becsületes ember.” Mondom, én annyit tudok, hogy illegális kommunista volt, de nem tudok róla egyebet. „Mégis, gondolkozzon!” „Uram, nincs mit gondolkozzak.” Azt mondja nekem: „Hát, maga az a tény, hogy maga is zsidó és ő is zsidó...” Mondom, „őrnagy elvtárs, ebben a témában nem tudom, melyikünknek van tanulnivalója a másiktól!”. Ha nem így mondtam, úgy éljek, mint ez a csésze! Nem volt miért félnék, számomra ő nem volt semmi. Én igazgató vagyok már vagy tíz éve, végzem a dolgomat becsületesen, és jön ez nekem itt meséssel. „Csinált ő a bankban egy nem épp jó dolgot.” Mondom én neki, „ha nem csinált jó dolgot, nem csodálkozom”. „Hogyhogy?” Mondom, „tudja ön, hogy az ő foglalkozása szabó? Igazgatóvá tették a bankban? Aki odatette, az követte el a hibát. Őrnagy elvtárs, ha szövetkezethez vagy az Ucecomhoz tették volna elnöknek, megfelelt volna [Ucecom az Uniunea Cooperativelor Meșteșugărești rövidítése, ez magyarul Kézműves Szövetkezetek Egyesülete – A szerk.]. De aki a pénzkibocsátásnál elnökké tette, úgy gondolom, az követte el a hibát, ő a felelős. Biztos vagyok abban, hogy ő tudatosan semmi rosszat nem tett”. Erre kinyílik az ajtó, és bejön egy alezredes. „Na, hogy megy?” „Păi, nu cooperează.” [‘Hát, nem működik együtt.’] Mondom, „Elvtárs, mit jelent az, hogy nem működök együtt? Mit működjek együtt, elvtárs? Annyit mondhatok, hogy a Nóti asztalán láttam egynéhány klasszikus marxista, leninista dolgozatot. Meg vagyok győződve, hogy ő azokat nem tudta használni, mert nem volt hozzá képessége. De ott tartotta, mert...”. Ezt beírta. Mindazt, amit mondtam pozitívat, azt nem írta a bitang. Ezt utólagosan tudtam meg.

Gondoltam utólag, hogy ez az én közre nem működésem is hozzájárult ahhoz, hogy engem 1968-ban, közel tizenkét évi igazgatói munka után kirúgjanak. Mondjuk, az is egy hiba volt az ő szemükben, hogy a zsidókat nem tettem ki, és nem is közreműködtem, ezért a barátaim azt mondták, hogy jobb lesz elmenni [Iași-ból]. Volt egy Fischer Laci nevezetű volt osztálytársam, akit Floriannak hívtak Kolozsvárt, megváltoztatta a nevét, és ő volt ott a szekuritáté gazdasági osztályának a vezetője. Vele is találkoztam, és mondtam neki: „Nézd meg, hogy jártam.” Azt mondja: „Menj el onnan, te! Sose lehet tudni, melyik tekergőnek mi jut eszébe. És te még a kanálisnál veszed észre magad mint cionista vezető [Eisikovits Mihály a Duna-csatornára utal, ahova kényszermunkára vitték a politikai foglyokat. – A szerk.].” Közvetlenül akkor nem jöhettem el, kaptam egy új beosztást egy idő után, egy építkezési szövetkezetet – Cooperativa de construcții – vezettem, de igyekeztem, hogy onnan elmenjek, mert nyugodtabb akartam lenni. Nagybányát azért választottam, mert itt volt egy nagynéném, Bertuska, apám egyik húga. Itt azt kérdezték, hogy miért jövök ide. Mondom, én erdélyi vagyok, és vissza akarok jönni Erdélybe.

1971-től itt dolgoztam, Nagybányán, és meg voltam becsülve. Mindjárt kaptam lakást, mindjárt kaptam egy megfelelő fizetést. Átvettem egy építkezési vállalat vezetését, és annak voltam az elnöke 1975-ig, amikor nyugdíjba mentem.

1986-ban elkerültem Kolozsvárra. Örököltam ott egy házat kétszázötven négyzetméter kerttel, nyolcvan négyzetméter udvar, amiben benne volt az épület is, azt rendbe kellett volna hozni, de nem volt akkor pénzem, és eladtam 27 millióért. 1988-ban visszajöttem Nagybányára, és

megvettem a jelenlegi lakásomat 16 millióért, még ráköltöttem egy milliót, mert rendbe kellett hozni.

Két lányom van, a nagyobbik, Livia 1953-ban született, a kisebbik, Rodica 1959-ben. Mind a kettő angoltanár, diplomával. Időközben elváltunk a feleségemmel, annak idején az volt a probléma, hogy én másképp gondoltam el a gyerekek jövőjét, ő meg akarta, hogy okvetlenül menjünk ki Izraelbe. Én akkor nem láttam helyesnek az időpontot addig, amíg a gyerekek tanulnak, egyik a kilencedik osztályban volt, a másik meg egyetemen volt másodéves, és mind a kettő nagyon jól tanult. Vegyem őket ki, és vigyem őket nem tudom, hová? Ki biztosítja nekem azt, hogy fogom tudni taníttatni őket? Mert Izraelben pénzbe kerül a tanítás. De ő kiment, mert az egész családja kiment. És azt hitte, hogy én utána fogok szaladni. Megmondtam, nem mehetek, most nem olyan a helyzet. „De, majd eljősztek ti is. Nekem muszáj mennem. Anyám nagybeteg, lunica nagybeteg, valaki kell velük menjen.” Mondom: „De családod van, drágám. Családod van itt, gyerekeid.” „Hát, a gyerekek egészségesek, és...” Az 1970-es évek végén ment ki, nem tudnám megmondani pontosan, mikor. Mindegy. Most már nyugdíjas, könyvelő volt egész életén át Kirját-Attában, ahol él. A viszony köztünk jó, tegnap is fölhívott telefonon.

Úgyhogy itt maradtam a két lánnyal, a nagyobbik már menyasszony volt, az apatársam orvos volt Iași-ban. Mind a két lányom Iași-ban elvégezte az egyetemet, és angoltanár lett mind a kettő. A kisebbik 1984 körül ment ki Izraelbe, a nagyobbik lányom Amerikába valamivel azelőtt, az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején. Az úgy volt, hogy kaptak egy jegyet Jugoszláviába a férjével együtt, nyaralni, és onnan átsétáltak Olaszországba, volt egy egynapos vagy kétnapos kirándulás. Elmentek oda, és elfelejtettek visszajönni. Ottmaradtak, dolgoztak. A vőm egy garázsban dolgozott, a lányom meg egy vendéglőben edényt mosott. De viszont ott senki se tudott angolul, s amikor jöttek az angolul beszélő vendégek, akkor a lányom kellett velük beszéljen. És egy alkalommal, amikor egy ilyen vendégcsapat volt, beszélgetett az egyik hölgygel, aki kérdezte, hogy kicsoda, micsoda, mit keres ott, és ő elmesélte. Azt mondta: „Hallgass ide, ha elérkezel New Yorkba, keress fel engem!”, és megadta a névjegykártyáját. És tényleg, mikor odakerült, felkereste, és mindjárt alkalmazták is a Tiffany ékszerüzletben. Most egy másik vállalatnál dolgozik, számítógépen. A férje, Salamon Silviu, építész-mérnök. [Gyerekek nincsenek.]

A kisebbik lányom férje Matis Eduard, műépítész, ő is romániai, mikor kimentek, már össze voltak házasodva. Két gyerekük van. Roni, a nagyobbik 1981-ben született, Eden, a kicsi 1995-ben, ő pontosan harmadik osztályos. Roni Kirját Bialikban lakik – ez már szinte össze van kötve Haifával –, de Haifán dolgozik, kozmetikai cikket forgalmaz.

1989 előtt általában azoknak a zsidóknak, akik párttagok voltak, nem volt szabad kapcsolatot tartaniuk külföldiekkel, a rokonokkal. De az izraeli rokonokat elnézték valahogy, mert hát úgy nézték, ezek Auschwitzból menekültek meg, és na. Tehát például, hogyha nekem Svédországban volt az öcsém, a kapcsolatom indirekt volt meg vele, Izraelen keresztül, a húgomon keresztül. A nagyobbik lányomról az apatársamon keresztül tudtam, aki Iași-ban volt orvos.

1968-ban elhatároztam, hogy elmegyek Svédországba. Kaptam meghívót az öcsémtől, mert így kellett [lásd: Románia – utazás]. Elmegyek, leteszek egy kérvényt a rendőrséghez, és kérem, engedjék meg, hogy meglátogassam az öcsémet, aki Svédországban él. Hát, körülbelül tíz napra rá kapok egy választ: „Nu se aprobă.” [’Elutasítva.’] Ahogy ezt kézhez kaptam, vettem egy fél ívet, és a következőket írtam [románul]: „Parancsnok elvtárs, Hitler és Horthy tönkretette a családomat.

Csodával határos módon életben maradtam, én és az öcsém, aki Svédországban él. Úgy gondolom, a Román Szocialista Köztársaság kötelessége hozzásegíteni ahhoz, hogy találkozhassem öcsémmel 26-27 év után, nemhogy megakadályozzon. A fentiek igazságos megoldásában bízva aláírom.” Se tisztelettel, semmi hasonló. Egy hét múlva hívtak, és megkaptam az útlevelet. Honnan tudom, hogy épp 1968-ban? Mert elindultam szépen, és Pesten voltam pont, amikor megtörtént a cseh lerochanás [Eisikovits Mihály a Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi csehszlovákiai bevonulására utal. Lásd: prágai tavasz (1968) – A szerk.] Megállt a vonat, nem ment semmi vonat tovább. Akkor nekem nem volt mit csinálni, Pesten találkoztam egy barátommal, egy Frank Tibor nevezetűvel, akivel együtt voltam hadifogoly. Kijött az állomásra, elmentem hozzá, másnap egy vonat jött Romániába, felültem rá, és visszajöttem. Mikor a dolgok lecsendesedtek, akkor megint megyek a rendőrségre, és kérem az engedélyt, hogy elmehessek. „De volt, elvtárs, nem volt?” „Voltam, valóban voltam, de nézzék meg, meddig jutottam el! Az események miatt úgy gondoltam, hogy a helyem mégis a családom mellett van.” Aztán megkaptam, és el is jutottam Svédországba.

Bevallom nagyon őszintén, hogy nekem annak idején, 1948-ban, miután hazaérkeztem, nem sokra rá, felajánlották, hogy menjek ki Izraelbe. Egy másik barátom, Waldmann Bumi, akinek én mentettem meg az életét, hívott, hogy menjek Amerikába, ő ki is ment, és egy nagyon gazdag ember lett. De én azt mondtam, hogy sehova nem megyek. Nagyon fáradt vagyok, annyit mentem, jártam jobbra-balra, itt azt mondják, hogyha becsületes vagy, végzed a munkádat, akkor meg leszel becsülve. Hát én nem tudom magamat becsstelennek, nem tisztességesnek, lustának, tehát én nincs miért menjek, én nem kell elszaladjak. Én itt maradok. Itt születtem, ez a nyelvem, itt végeztem valami iskolát is, itt vagyok itthon. Ez volt a felfogásom akkor, és nem mentem. Akkor megnősültem, az államnál voltam alkalmazva, aztán gyermekeim lettek, a gyermekeimet taníttatni tudtam, pénz nélkül, a gyermekeimnek diplomát, kenyeret akartam biztosítani. Amit nem voltam biztos, hogy Izraelben meg tudok csinálni. Mert Izrael egy kapitalista ország, így gondoltam, és ott fizetni kell. Én meg csak becsületesen tudok dolgozni, és nem tudom, hogy az elég-e ott. Annak idején így gondoltam. Tévedtem. Sőt, rájöttem később, nem elég a becsület, nem elég a tisztesség, nem elég a szorgalom. Egy vállalatot vezettem, ami gyarapodott, és aminek konkrét eredményei voltak, amit állandóan elismertek, mert mindig prémiumban részesültem. Olyan prémiumokat kaptam, mint amit az egyetemi rektor kapott, kezeken meg lehetett számolni azokat, akik kapták ezeket a prémiumokat minden három hónapban. Én kaptam.

Először az 1960-as években voltam Izraelben. Hogy milyennek tűnt nekem? Hát én őszintén mondom, csak szépet láttam. Különösen szépet láttam abban, hogy végre van egy hely, amit a zsidók sajátjuknak mondhatnak. Én eleinte nem ezen a beállítottságon voltam. Akkor még nem volt se úgy rádió, nem volt tévé, nem mutattak be semmit, amit írtak, azt írtak – mindenki a saját szemszögén vagy az érdekén keresztül ír –, kevés volt az objektív újságíró. És szinte hittem abban, hogy egy nemzetközi jog fogja majd megoldani a zsidók problémáját is. Aztán rájöttem, hogy messze vagyunk, olyan messze vagyunk, mint ide a Mars. És rájöttem, hogy a népeknek kell egy otthona legyen, és mindenki az otthonának azt a formáját szervezze meg, ami nekik a legjobb, ami nekik a legmegfelelőbb. De tekintettel lenni a környező világra! Nem mondhatom azt, hogy függetlenek lehetünk, és nem érdekel, mindenki csinál, amit akar, és én is csinálom, amit én akarok. A kölcsönös függés (és nem a függetlenség) kell domináljon, de természetesen becsületes módon.

Amikor láttam, hogy ott milyen építkezés folyik, milyen a lendület minden téren! Mutattak nekem helyeket, ami valamikor pusztá hely volt, és mára már banánültetvény, datolyaültetvény. Olyan erdők vannak, olyan gyönyörű dolgok vannak! Itt ezrével tenyésztik a pulykákat, amott egy Klein nevezetű ismerősömnek, aki Szamosújvárról került el, hetven tehene volt, és azt mondta nekem, az a tehén, ami nem adja meg legalább a harmincöt liter tejet, az már nem tehén, azt már nem használják tehenészetre. És mikor láttam, hogy milyen formában fejk! Szóval, ezek az emberek, akikről azt mondták [a nácik], hogy semmire se valók, otthonokat építenek, mezőgazdaságot. Amikor láttam azt az élelmiszerpiacot, hogy az hogy nézett ki, azt a bőséget! Ezt egy pájeszos zsidó csinálja, a másikat egy volt rőfös csinálja, a harmadikat egy tudom is én, volt kerékgyártó csinálja. Akkor azt mondtam, hogy mégiscsak valami varázs van. És azonkívül az emberek nagy része tanult valamit a második világháború után. Mert ez a lényeg! Nekünk és számomra nem az a fontos, hogy sírjunk, hogy sajnáljatok bennünket. Ne sajnáljatok, ne! Vegyétek tudomásul, hogy ezek történtek, és ezek a dolgok nem szabad még egyszer megtörténjenek! És ezt meg kell tudja Feri, Pista, Vasile, Lenuța, Marika, és mindenki meg kell értse, hogy más körülmények között kell élni, és nem szabad előítéletekkel élni, hanem közös respektussal.

De nem akarok elfogult se lenni, mert ugyanakkor, amikor ilyen szép dolgok vannak Izraelben, tudom azt is, hogy vannak bitangok is. Tudom, és meg vagyok róla győződve. Mert vannak a zsidók között is olyanok, sajnos nem kevés van belőlük, akiknek bizony nemcsak huszonötöt húznék a derekára! Mert a zsidók is csak emberek. Vannak közöttük becsületesek, vannak tehetségesek, de vannak gazemberek is. Tehát amikor azt mondja valaki, hogy zsidó, ha nem lát bennük embert, már tévedett.

Voltam egy gyönyörű szép kibucban, Haifától nem messze, úgy hívják, hogy Dália, a dália virág után van elnevezve. Valamikor mezőgazdasággal foglalkozott, ma az egyik legnagyobb vegyészeti művet vezetik ott, különböző vegyszereket, közöttük a legjobb mosóporokat, mosószereket, festészethez szükséges dolgokat csinálnak. Azt mondja nekem Heisikovits Jóska [Az apai nagyapák első unokatestvérek voltak. – A szerk.], aki a kibuc alapító tagja: „Látod ezt az erdőt?” „Látom.” „Mikor mi idejöttünk, kopár föld volt, tele kövekkel. Összeszedtük a köveket” – és megmutatta nekem, hogy hogy vannak a kövek gúlába rakva egy helyre, és egy hosszú, végtelen kerítést csináltak a kőből. Azt mondja: „Annak idején bádog barakkban éltünk. Képzeld el, ebben a melegben bádog barakkban lenni. Skorpiók és kígyók voltak. Nézd meg, ma erdő mindenfelé.” Az erdőnek egy részén, ami előtt bemegyünk, egy gyönyörű, nagy épület. „Mi van ott?” „Ott a koncertterem.” „Koncertterem?” „Igen. Ide jönnek időközönként filharmonikusok, különböző zenekarok. Olyankor értesítjük a környező kibucokat, és jönnek koncertre.” És akkor láttam a lakásukat, hogy hogy néz ki a lakása egy kibuctagnak. Hogy milyen nagy a lakás, az attól is függ, milyen nagy a család. Van, akinek négyszobás lakása van. A legkisebb kétszobás lakás előszobával, fürdőszobával. Aztán elmentem vele, láttam a napközi otthont, láttam elemi iskolát. Láttam a tornatermet, de annak olyan méretei vannak, hogy nemzetközi versenyeket is le lehet benne bonyolítani. Mikor ezt is láttam, elmentünk ebédelni. Egy nagy vendéglőszerűség, többféle menüvel, és a kibucból vannak kijelölve sorra, hogy aznap ki szolgál fel, ki milyen munkát végez. Azóta vagy négyszer, ötször voltam Izraelben. Az idén is voltam.

Arra, hogy kiköltözzek Izraelbe, későn, nagyon későn gondoltam, miután már nyugdíjba kerültem. Időközben egyéb történt, családi problémák, ami leállított. Sőt, meg is van az engedélyem nekem a kiutazásra. A repülőjegyet ingyen adja az izraeli állam annak, aki ki akar vándorolni. Ahogy

odaérkeztél, mindjárt állampolgár vagy, és kapsz egy összeget addig, amíg megállapítják, milyen kategóriába soroljanak be a nyugdíjjal kapcsolatosan. Nem könnyű az átköltözés. Én nagyon féltem a melegtől, nem bírom a meleget. Nem tudom, hova költöztem volna, mindenesetre szerettem volna közel lenni a lányomhoz és a húgomhoz. Mindenesetre, én láttam ezeknek az idősebb új bevándorlóknak az otthonát. A volt anyósom, például. Voltam nála, Naharijához közel egy szállodaszerűségben kapott egy szobát előszobával, fürdőszobával, és természetesen az étkezése biztosítva van. Van egy nagy közös étkezde, ahol csoportokban étkeznek, ezek magyarok, azok románok, azok, tudom is én, franciák. Mert nyolcvanegy országból érkeztek oda zsidók! Éppen egy diskurzusom volt egy nővel, aki Izraelből jött vissza, látogatóban volt a fiánál. Itt a férje kémikus volt, jól bírják magukat. Azt mondja: „Tudja, azt nem szeretem ott, hogy az egyik román zsidó, a másik magyar zsidó, a harmadik orosz zsidó, a negyedik, tudom is én, német zsidó.” „Hallgasson ide, hölgyem, magának igaza van, hogy nem tetszik, de egyebet kell megértsen. Egy nemzet nem születik újjá egyik napról a másikra, még akkor sem, ha ugyanabban a házban vannak. Mert egyik eljön a spanyol bagázsijával és a spanyol szokásokkal, a spanyol ételekkel, a Magyarországról eljött az okvetlenül akarja a magyar ízeket. Ugye? Azok, akik Etiópiából jöttek, azok más ételt esznek, más szokásaik vannak, és azok, akik Marokkóból jöttek, azok félig arabok, arab szokásokkal, a ruházatuk más, a nyelvük más, az étkezésük más. De a gyerekek, a román zsidónak, a magyar zsidónak, a nem tudom, melyik zsidónak a gyermeke egy iskolába járnak. Összebarátkoznak. Meg is szerethetik egymást, és aztán lehet egy gyermekük, aki csak héberül beszél vagy angolul. És így fog kialakulni és újjászületni a nemzet.”

Régen mindenki otthon, a családjával ünnepelt. Most például éppen az öcsém meséli, náluk nagyon sok az öregotthon, úgyhogy kollektív vacsorák is vannak. Itt, [Nagy]Bányán is kollektív vacsorák vannak mostanában a hitközségnél. Az otthonomban én [egyedül] csinálhatok valamit az ünnep [Pészah] alkalmából? Nem. És úgy, mint én, vannak még, nem tudom, húszan. És akkor összegyűlünk – ez központilag, a bukaresti Federációtól [a romániai hitközségek szövetségéről van szó] dirigálva és fizetve van, és mindenki ott étkezik a hitközségnél hét napon keresztül. Nyolc étkezés van, első este és következő hét napig ingyen étkezés húsvétkor. Aztán van, amikor szombatoként van egy-egy falatozás, miután kijövünk a zsinagógából. Miből áll az? Mindenkinnek megvan a terítéke, egy pohárka pálinka, ahhoz szükséges szendvics, ez-az. Azután van egy zsidó tradicionális étel, az lehet tojásos hagyma – de nemcsak tojás hagymával, hanem ahhoz adnak egy kis olajat, és megízesítik – kenyérrel, akkor egy pohár bor vagy egy pohár sör, egy feketekávé és valami tésztaféle [sütemény]. Ez majdnem minden szombaton van. Például ezelőtt két héttel én adtam [saját költségéből] ezt a meglevőknek [a többi hitközségi tagnak, akik jelen voltak]. Nem kötelező, de aki akarja, az idejében bejelenti. Megjegyzem, itt én vezettem ezt be. És akkor mások is csinálják. Ilyenkor, normális körülmények között, ha van egy vezető személyiség, aki tud valamit a Talmudból, a [zsidó] történelemből és ami aktuális, arról esetleg beszélhet. De sajnos ilyen nincsen, mert az ilyenek kihaltak. De jó néven veszik ezt a kiddusnak nevezett áldást. Ezt [a közös étkezést] én legalább négyszer csinálom egy évben. Ez nem kevesebb mint öt-hatszáz ezer lejbe [13-15 euróba] kerül. Mert nem vagyunk sokan. Az én esetemben van egy nagyon bájos, jóindulatú hölgy, a raktárnokunknak a felesége, aki tudja azt, hogy én egy egyedül élő fráter vagyok, ajánlkozik, hogy megcsinálja ő ezeket a dolgokat. Én odaadom a pénzt, a pálinkát viszem, a cukrot viszem, a kávé-t viszem, néha még a kenyeret is. De én például ikrát [kaviár] veszek, csinállok mindenkinnek vagy két szelet ikrás kenyeret, és veszek még kenőszajtot. És akkor úgy négy szelet jut egy-egy embernek a cujka [pálinka] után. Mondjuk, nem az a lényeg, hogy valakit meghizlaljak,

hanem a cél az, hogy meleg hangulatot keltsek.

Van itt Nagybányán egy Pro Iudaica nevű vallási szervezet. Ennek a vezetője egy teológiát végzett férfi, ő magyar, a felesége román, egy roppant bájos ember. Merthogy Pro Iudaica szellemet vallanak, szimpatizálnak, ismerik a zsidó vallást, és csináltak egy nagyon-nagyon kedves előadást az Eszter-történet alapján, és eszükbe jutott, hogy meghívják a hitközséget is egy Purim ünneplésre. Eljöttek a hitközség elnökéhez, Shalik Nachmanhoz, ő meg vonakodott. De véletlenül megkérdezett engem, hogy mi a véleményem. Mondtam: „Hallgasson ide, uram, ha ma valaki magának kezet nyújt, annak fogja két kézzel meg a kezét.” Meghívtak egy ilyen ünnepségre – nekünk nincs módunkban ilyesmit rendezni, semmi ifjúságunk nincsen. Hát annál inkább elmentünk. És nagyon szép volt. Egy olyan kedves előadás volt, hogy esküszöm, engem a könnyekig meghatott, amikor láttam azokat a kisebb-nagyobb gyerekeket kórusban énekelni a különböző zsidó melódiákat. Hogy létezik ilyesmi? Mikor létezett ilyesmi? Amikor a gyerekekbe már csecsemőkorban beoltották az antiszemitizmust, akkor van egy másik, aki pont az ellenkezőjét csinálja, aki felismeri, hogy ezek is emberek.

Hallottam, hogy a katolikus templomnak, ami a Nagyvárad park bejáratánál van, a falára fölhelyeztek [2004. október közepe körül] egy emléktáblát Reviczky ezredes ténykedéséről. Tudniillik azt a templomot a zsidó munkaszolgálatosok építették. Reviczky, hogy ne küldje Ukrajnába, próbálta foglalkoztatni az embereket. Nekem volt egyszer a kezemben egy fénykép, ami mutatja, hogy a zsidó munkaszolgálatosok ássák és hordják ki az alapzattól a követ. Reviczky embereket mentett meg! A szó szoros értelmében. Tehát már nagyon régen illett volna az emlékére vagy egy utcát elnevezni itt, Nagybányán, vagy legalábbis egy emléktáblát helyezni arra a házra, ahol ő lakott. Hát nem csinálták.

Okvetlenül meg kell említenem azt is, hogy nem lehet elítélni egy egész népet. A második világháború alatt voltak olyanok is, mint Reviczky, volt például egy Rácz Béla és még sokan mások. Azonkívül vannak az anonim hősök, akikről nem tud senki, mert csak falusi ember volt, mint például az a szamosújvárnémeti ember. Reviczkyt 1946-ban, miután a zsidók visszajöttek, főleg azok, akik az ő fennhatósága alatt voltak munkaszolgálatosok, elkezdtek keresni. Megtudták, hogy Pesten van, egy széntelegen dolgozik munkásként, mert mint volt tiszt, nem ismerték el a rangját, nem ismerték el a jogait. Ezek, amikor megtudták, mindjárt elmentek a Magyar Kommunista Párthoz, nem tudom, ki volt akkor ott. Abnormálisnak tartották a helyzetet, megmagyarázták, hogy egy igazságtalanság történik, mert ez az ember egész másképpen viselkedett [a II. világháború alatt]. És akkor visszaadták neki a rangját, az ezredesi rangot, visszakapta a lakását. Először elhozták ide Nagybányára, Nagyváradra, Kolozsvárra, és megünnepelték. Izraelben az úgynevezett „Igazak nagy kertjében” [a Jad Vasemben] egy szép fát ültettek számára. Azonkívül Izraelből kapott fix fizetést minden hónapban. És nemcsak ő. Természetesen, akikről tudnak, hogy segítették a zsidókat, azok kaptak kárpótlást, illetőleg a Jad Vasemnél is nyilván vannak tartva, az „igazak erdejében” ott vannak ezek az utak, ahová fákat ültettek az emlékükre, és bizony kapták a havi járulékot, hogy tudjanak emberként élni. Tehát voltak ilyenek is, és különbséget kell tenni ezek és azok között, aki minden ok nélkül verte, ütötte vagy agyonlőtte a zsidót. Ezt kell tudja a zsidó is és a nem zsidó is. Meg kell érteni, és értékelni ezt!